

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	15A
'Aho	Tūsita, 13 'Aokosi 2019

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afī, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

'Eiki Minisita Toutai

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisita Ngoue

Samuela 'Akilisi Pōhiva

Sēmisi Lafu Sika

Lord Ma'afu Tuku'aulahi

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Dr. Tu'i Uata

Māteni Tapueluelu

Sione Vuna Fa'otusia

Sēmisi Taulangi Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Penisimani 'Epenisa Fifita

Losaline Ma'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Ma'afu

Lord Vaha'i

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'i'āfitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Siaosi Sovaleni

Tēvita Lavemaau

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

Sāmiu Kuita Vaipulu

'Akosita Lavulavu

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 15A/2019
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho: Tusite 13 ‘Aokosi, 2019
Taimi: 10.00 am.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti Fakata’u ‘a e Polisi Tonga 2017-2018
Fika 05	:	Lipooti Fakata’u ‘a e Komisoni Fili 2018
Fika 06	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu	6
Ui ‘a e Fale	6
Poaki.....	6
Me’a e ‘Eiki Sea.....	6
‘Asenita ngāue e Fale	7
Tokanga ke fakapotopoto fengāue’aki ngāue Pule’angá mo e Fale Alea	7
Mahu’inga ke fakatokanga’i tekenaki’anga e Fale Aleá ‘a e ngaahi Kōmiti Tu’uma’u	8
Fehu’ia meimei māhina ‘e 7 te’eki ‘omai ha līpooti ki hono tu’usi ‘o e keipolo.....	8
Kole fakama’ala’ala mei he Pule’anga fekau’aki ngaahi palopalema hoko he feisipuka.....	9
Līpooti Fakata’u ‘a e Polisi Tonga mei Siulai 2017 ki Sune 2018	10
Fakama’ala’ala ‘Eiki Minisitā Polisi Līpooti Fakata’u 2017/2018.....	10
Kole ke fakama’ala’ala founa ngāue hono alea’i ‘o e ngaahi Līpooti Fakata’u	11
Poupou mahu’inga ki he Minisitā fakahū ki Fale Alea ngaahi Fakamatala Fakata’u he ta’u kotoa pē.....	11
Ke fakalelei’i founa ngāue fakahū Fakamatala Fakata’u ki Fale Alea – Fakahū Minisitā Fakamatala Fakata’u potungāue ne ‘ikai ‘i ai ki mu’a.....	11
Toloi e Līpooti Fakata’u Polisi Tonga 17/18 kae fakakakato mai ‘enau Līpooti Fakata’u 16/17	13
Līpooti Fakata’u Komisoni Fili 2018.....	13
Teuteu ke fakahū mai ‘e he Pule’angá e Lao ke foki ki he founa fili motu’a.....	14
Ngaue’aki e vahefonua ‘e ua ‘i he kaati fili	15
Kole fakama’ala’ala fekau’aki mo e totongi ‘o e kaati fili fo’ou kapau ‘oku mole pē puli.....	16
‘Ikai fakamalumu ‘a e <i>National ID</i> mo e Komisoni Fili ‘i he <i>operation</i> tatau.....	17
Fokotu’u ke <i>digitize</i> ‘a e lēsisita fili ke malu’i mei he fili tu’o ua	18
Tokanga tokosi’i kakai ‘oku lēsisita fili.....	20
Holoki e tokoni fakapa’anga ki he ngaahi vāhenga ‘o fakatatau ki honau tokolahi	21
‘UHINGA na’e vahevahe ai e fili ki he ngaahi vāhenga fili he taimi ni.....	21
Mahu’inga ke lēsisita e kakai ki he fili	22
Lēsisita e kakai ke ma’u ‘a e fika totonu mo e feitu’u totonu ‘oku fili mei ai	23
Fokotu’u ke hiki ‘a e lēsisita kau kanititeiti fili Fale Alea ke pa’anga ‘e 1,000	24

Poupou ke fakataha'i 'a e 'ofisi <i>ID</i> mo e 'ofisi lēsisita fili	25
Poupou ke tu'uma'u pē lahi 'o e pa'anga 'oku vahevahe ki he ngaahi vāhenga fili.....	25
To'o 'a e hingoa 'o kinautolu kuo pekia mei he lēsisita fili.....	26
Mahu'inga ke vakai'i e tokolahi 'o kinautolu 'ikai lēsisita fili.....	27
Ke fakatokanga'i 'a e ni'ihī 'oku nau lēsisita fili tu'o 2	27
Mahu'inga kau mai kakai Tonga nofo muli ki hono fili kau Fakafofonga ki Fale Alea.....	27
Fakamāhino Pule'anga 'oku tokangaekina pea kei fai ngāue kakai Tonga nofo muli kuo lēsisita 'ikai Tonga ni 'aho fili	28
Hoha'a tu'unga 'o e tu'utu'uni fai'aki e fili faka-Fale Alea	28
Fehu'ia 'uhinga kamata lēsisita fili Fale Alea 'i he ta'u 21 kae 'ikai ko e ta'u 16	29
Tali Pule'anga fehu'i mei he Fakafofonga Nōpele 'Eua.....	29
Fakamāhino Pule'anga malava liliu ta'u lēsisita fili mei he 21 'i ha fealea'aki Fale Alea mo e Pule'anga.....	30
Fokotu'u ke fili 'e he 'Eiki Sea e Komisiona mo e Sea ki he Komisoni Fili.....	33
Tui Fakafofonga Ha'apai 13 ngaue'aki pe founa motu'a ki hono fili Pule Fakavahe pē 'Ofisa Kolo Le'ole'o	33
Tali Pule'anga hoha'a mei he Fakafofonga Ha'apai 13	34
Fakamā'opo'opo ngaahi fokotu'u Komisoni Fili ki he Fale Alea ke tali.....	35
Ke fakatokanga'i faikehekehe 'i he fakatokanga'i mo hono tali 'o e līpooti.....	36
Fokotu'u ke 'otomētiki pē lēsisita 'i he Komisoni Fili e tangata'i fonua Tonga kuo lēsisita ke ma'u ID fakafonua	37
Pāloti tali ke fakatokanga'i Līpooti 'a e Komisoni Fili 2018.....	40
Kelesi.....	40
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	42

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite, 13 ‘Aokosi 2019

Taimi: 1025-1030 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*).

'Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke mou hiva mai e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(*Lotu ‘a e ‘Eiki.*)

Ui ‘a e Fale

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipá.

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea. Tapu mo e 'Eiki Tokoni Palēmia, mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpelé, kae 'uma'ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ni, Tūsite 13 ‘o ‘Aokosi, 2019. ...

(*Na’e lele heni ‘a hono ui e Hou’eiki Mēmipá.*)

<006>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile: ... Sea ko e ngata’anga ē tali ui ‘a e Falé.

Poaki

‘Oku kei hoko atu pē ngaahi poaki na’e fakahoko ‘aneafi. ‘A ia ko e ‘Eiki Palēmia mo e ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e ‘Eiki Minisitā Fonua. ‘Oku poaki folau pea mo e ‘Eiki Minisitā Ako, poaki mo ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, ‘Akosita Lavulavu pea mo Vātau Mefi Hui. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a e ‘Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo ‘Ene ‘Afió, Tama Tu’í Tupou 6 kae 'uma'ā e Ta’ahine Kuiní, Nanasipau’u. Tapu atu ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia ko e ‘Eiki Palēmia Le’ole’ó kae 'uma'ā e Hou’eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele.

‘Asenita ngāue e Fale

Hou’eiki ko u fakamālō atu ho’omou laumālie lelei ‘i he pongipongi ni. Ko ‘etau ‘asenita ena ‘oku toe pē *item* ‘e ua. Ko e Līpooti Fakata’u ‘a e Polisi Tonga mei he ta’u 2017-2018. ‘A ia ‘oku hā atu ia ‘i he līpooti ‘e ua mei he ta’u 2017-2018 pea mo e 2016-2017. Kole atu ki he Kalake ke ne lau e tohi fakahū mai’aki e ongo līpooti ko ení. ‘Eiki Nōpele Vava’u.

Lord Tu’i’āfitu: Mālō e ma’u faingamālie Sea pea ko u fakatapu ki he Feitu’u na. Mālō e fakalaumālie lelei e Feitu’u na pehē ki he Tokoni Palēmia, Hou’eiki Minisitā e Kapinetí kae pehē ki he Hou’eiki ho Fale ni.

Tokanga ke fakapotopoto fengāue’aki ngāue Pule’angá mo e Fale Alea

Sea, ko u lele pē ‘aneafi ‘oku ‘i ai pē ki’i me’a ‘oku ou ongo’i pē, fekau’aki pē pea mo e feme’a’aki ho Fale ni. Pea ko u tui pē ‘e Sea ki he’eku ongo’í mo ‘eku faka’uhingá, ‘oku tonu pē ke fakapotopoto ‘a e fengāue’aki ‘a e ngāue ‘a e Pule’angá kae pehē ki he’ene fekau’aki mo ho Fale ni. Ko ‘eku ‘uhingá pē ‘aku ia Sea he ‘uhinga he tukuhaú. Ko e anga pē eni ia ‘eku faka’uhinga ‘aku. Malava pē ia ke pehē ‘i Tonga ni, ka ‘oku ‘ikai ke fa’a malava ia ke tonu ke pehē ma’u aipē ia ‘a e ‘uhinga ‘a hono Kāsete’i ha tu’utu’uni pē ko ha policy ‘i he *Executive*. ‘Oku fa’a malava ia ‘i he ngaahi Pule’angá ko eni ‘oku *unwritten* pē ‘oku ‘ikai ke tohi ‘enau Konisitūtone, ‘i he ‘uhinga ia ‘oku ‘i ai e me’a ia te nau fakafoki ‘enautolu ki he kakaí, ‘a ‘enau welfare system, ki he ta’ema’u ngāue mo e tokoni’i kita, mo e ngaahi faingamālie kehe. Hangē pē ko ‘Ameliká. ‘E lava pē ke nau fai ha fo’i fakatu’upakē ‘i he tu’utu’uni pē ko ‘enau ngaahi issue federation pē ko e tu’u ‘o e tu’utu’uni ‘o e ngāue ‘enau ngaahi tu’utu’uni pē ko e *policy* hangē ko e tau ‘i he Kūlifá. ‘E lava pē fai e ki’i fo’i tānaki he ki’i fo’i faingamālie pē ko iá, ‘oku ma’u pē ko ē he Kapinetí. Ke to’o ha ki’i seniti mei he ‘ū pausa kotoa ‘o ‘Ameliká ke tokoni ‘i he taimi ‘o e taú.

‘I he’etau Konisitūtoné, ‘oku malu ia mei loto pea ‘oku fakaavaava ai ki he ki’i taimi faingofua pē ki he ki’i me’a ma’ama’a pē, ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke fu’u fakamafasia’i’aki ‘a e fonua mo e tu’unga ‘o e mo’ui ‘a e kakaí. ‘I he Kupu 19, ‘oku lava ai ke lava lea ‘a e Kupu 19 ‘i he ‘uhinga ‘o e 18 mo e fakahoko e fengāue’aki ‘a e Fale ni ‘i he taimi ‘o e taú. Sea fakamolemole pē, kau, ‘e vave pē ‘eku fakahoha’á ‘aku kau, ko e ki’i fo’i taimi pē. Ka hoko ha ki’i fakatu’upakē pehē, ‘e lava lea ke fai e ngāue ‘a e Kapinetí fakavavevave ‘i hono tānaki ha ki’i me’a ke fai ha tokoni ‘i he fatongia ‘o e Minisitā Pa’anga. Ka ‘oku ou tui Sea ‘oku tonu pē ke fakapotopoto ‘a e fengāue’aki hangē ko e me’a na’e me’a ki ai e Fakafofonga ‘o Vava’ú, pea mo e Kapinetí ‘i he ngaahi tu’unga pelepelengesi ‘e tu’unga ivi mo e anga e tānaki e mo’ui ‘a e kakai hotau ki’i fonua ni he kuo ‘osi mahino pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau ma’u’anga koloa. Ko e si’i ma’u pē ‘o e tau’atāina he Konisitūtone ki he’ete koloa mo hoto ‘api. ‘Oku kei faingamālie ‘o mānava ai e Tongá. ...

<001>

Taimi: 1035-1040

Lord Tu’i’āfitu : ... ka ‘oku tonu pē ke fakapotopoto, ‘a e ngaahi tu’utu’uni mo e ngaahi ‘ū me’a ke ‘omai ki he Falé ni ke fenāpasi, ‘uhingá ke fonofononga lelei pē vaka ‘a hotau ki’i fonuá ni, he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga tokoni ia ‘a e Pule’anga hangē ko mulí ke fakafoki ki he kato ‘o e

masivá ‘oku ta’ema’u ngāue mo e ngaahi monū’ia pehē ‘oku ma’u mo e nofo’anga ‘i mulí. Totonu pē ke fakapotopoto he ki’i taimi pē ‘oku fiema’u, koe’uhi ko ha me’a ke hokohoko ma’u pē ke ngāue’aki ‘a e ki’i fo’i faingamālie ko iá, mo e feta’ofi’aki mo e ‘uhinga ‘o e mahu’inga ‘o e Laó ‘i he Konisitūtone ho Falé, pau pē ke tau fengāue’aki lelei, pea ma’anu pē vaká ‘o lelelele lelei e fonuá ‘ikai fu’u longoa’a e kakaí. Ko e anga ia e ki’i mahino ki he motu’á ni e me’a na’e fai ai e tīpeiti ‘aneafi.

Ka ko u foki mai au Sea ki he taha e ‘uhinga, na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga 15 ‘o Vava’ú ‘aneafi, ‘a e mahu’inga ‘a e ngāue ho Falé ni, pea ‘oku mo’oni ‘aupito ia. Ko ho Falé ni mo e makatu’unga ‘o e fakalalakaka ko eni ‘o e tu’unga faka-politikale ‘o e temokālatí, ‘oku te’eki ke tau fu’u a’u ki he tu’unga ke u pehē ko e fa’unga ...

<008>

Taimi: 1040-1045

Lord Tu’i’āfitu: ... totonu ia ke pehē ko ha fonua temokālati eni ka tau ngā’unu ‘i he founa ‘o e temokālatí. Te’eki ke kakato ho Falé ni ‘ou ‘Eiki Sea. Pē kakato pehē ‘a e tu’unga faka-pōlitikalé ho Falé, kā ‘e mālava pē ia he fātungamotu’a ‘o e Konisitūtoné kuo fononga mai mei he senituli ‘e fiha ‘a e tataki kuo fai mei he Falé ni mo e fakangatangata ‘o e ngaahi mafai ‘i he tu’unga ‘o e fā’unga taki ‘o e Pule’angá ni.

Mahu’inga ke fakatokanga’i tekenaki’anga e Fale Aleá ‘a e ngaahi Kōmiti Tu’uma’u

Pea ko e mahu’inga ‘o e Falé ni Sea, ka ‘oku ‘i ai ha tekenaki’anga ‘o e Fale Alea ‘o Tongá ko ho’o ngaahi Kōmiti Tu’uma’ú. Ko ia ‘oku mau fēngāue’aki ai ‘i he tu’unga ko e *party system* kapau ‘e a’u ē tu’unga ē Falé ni ki he kongu ua pē ko e *bicameral* pē ko e hā ē tu’unga ki he kaha’ú ‘e a’u ki ai ‘a e Falé. Ko ‘eku fakahoha’a ‘aku Sea, ‘oku mahu’inga ‘aupito ke fakatokanga’i ‘e he Hou’eiki ‘o e Falé ni ‘a e mahu’inga ‘o e Kōmiti Tu’uma’ú. He ‘e lava ke fai ai ‘a e alealea ‘a e Fakafofonga kuo vahe ‘e he Feitu’ú na, ‘oku ‘i ai ‘a e kau Fakafofonga ‘e toko 2 mei hē, mo ē, mo ē. Pea ‘e lava ia ‘e he ngaahi kōmiti ko iá kuo ‘osi fakanifo kōtoa mai pē ki he fā’unga ‘o e ngāue ho Falé heni, ‘i he Falé Aleá kae pehē ki he Kōmiti Kakató.

Sea, ko e mahu’inga pehē ‘oku fai ai ‘a e fakahoha’a ‘i he pongipongí ni. Fu’u lōlōa ‘a e fakahoha’á ...

<000>

Taimi: 1045-1050

Fehu’ia meimei māhina ‘e 7 te’eki ‘omai ha lipooti ki hono tu’usi ‘o e keipolo

Lord Tu’i’āfitu: ... fakamolemole ki he Feitu’u na. Mahalo ko e meimei māhina eni ‘e 7, ‘a e tatali ‘a e motu’a ni ki he mahu’inga ‘o e fakafehu’i ke fai ha fengāue’aki ‘a e Kōmiti Tu’uma’u ki Mulí ‘i he ‘uhinga ‘o hono tu’usi ‘o e keipoló. Pea na’e kole mei he tafa’aki ko ē, he ‘ikai te u

fakahingoa ha fa'ahinga tafa'aki fakamolemole pē na'a hoko ai ha tuputāmaki ki he motu'a ni. Ko au ko u ngāue pē ki he 'uhinga mo e tu'utu'uni. Ke tukuange ke fai ha ngāue kae toki līpooti mai ki he Fale ni. Sea, ki he malu e ngāue 'a e Kōmiti ko ení ki Mulí, 'oku kau ai 'a e fetu'utakí, fefakatau'akí mo e malu'i, 'oku fai he tataki 'oku fai 'e he ngaahi *portfolio* he Kapinetí ke fai hano fakahoa mo e ngaahi tu'utu'uni 'o e ngāue ho Fale ni 'i he Lao mo e ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ke fengāue'aki pea mo e Kapinetí. Pea ko e sītu'a ko iá Sea 'a e 'uluaki fakatahá, kuo 'alu e ngaahi ongoongo lahi 'i muli pea 'oku 'ave he ngaahi mītia kehekehe 'a e 'uhinga 'o e maumau ko eni e koloa 'a e Pule'angá. 'A ia 'oku fakamahu'inga ai 'a e patisetí mo e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá ki ha fakamole ha koloa 'oku fakalao'i ho Fale ni.

Pea 'oku kei tatali e motu'a ni ki he me'a ko ia na'e tuku mai mei he tafa'aki ko ē, ha līpooti 'o fekau'aki mo e koloa 'a e Pule'angá. 'Oku te'eki ke fai mai ha līpooti meimei māhina eni 'e 7. Ka kuo vave hono talanoa'i 'ona ia 'i he ngaahi potu 'oku 'ikai ke totonu ia mo ha kau Mēmipa pē ko ha kakai fakafō'ituitui. 'Oku 'ikai ke totonu ke nau kau nautolu hono alea'i 'a e me'a 'a e Pule'angá, 'a ia 'oku lave ki ai 'oku tonu ke fai hono ngaahi talatalanoa 'o kamata mei he Fale ni kae toki fai hano tu'utu'uni he Pule'angá kae 'uma'ā e Fakamaau'anga. Ko ia ko u kole ki he fengāue'aki, ke kole mu'a pē ko e hā e me'a kuo hoko ki he fakataha fakamuimui 'oku 'ikai ke to e 'omai ai ha līpooti ka kuo fai hono fakamafola 'i he ngaahi feitu'u kehekehe 'oku 'ikai ko ha feitu'u ia ke fai ki ai ha falala.

Kole fakama'ala'ala mei he Pule'anga fekau'aki ngaahi palopalema hoko he feisipuka

Pea ko hono uá Sea, 'i he ngaahi 'uhinga pehē. 'Oku to e fai ai e fehu'i 'a e motu'a ni, ke mai mu'a ha ki'i fakamaama mei he Pule'angá fekau'aki mo e fu'u vālau ko eni 'oku fai he feisipuká, mei he totonu pea mo e malu fakafō'ituitui 'a e tokotaha ki he'ene totonú. Ngaahi me'a ia 'oku tonu ke tau ngāue ki ai, longoa'a 'a e fonuá 'i he ngaahi me'a ko ení pea 'oku fulutāmakia ai e fonuá. Tō 'ā vahevahe fonuá pea 'oku mafasia ai 'a e 'Eiki Minisitā Polisi 'i he'ene potungāue hono puke 'i he Lao mo e melinó 'a hotau fonua ni. Sea ko e fokotu'u pē 'a e motu'a ni, kole ki he tēpile ko ē, kapau 'e 'i ai ha ki'i fakamaama. 'Oku fiema'u 'e he Kōmiti ho Falé ke fai ha 'ilo ki he 'ū me'a fekau'aki mo e koloa mo e hā e tu'utu'uni 'e fai 'e he Pule'angá ki he 'ū me'a 'oku hoko he Pule'angá ni. Ko ia pē fakahoha'a Sea mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki faka'apa'apa pē ki he Fakafofonga Nōpele mo 'ene fokotu'ú. Ka 'oku 'i ai e taimi mo e feitu'u ke fakahoko ai e ngāue ko ení. 'I he'etau 'asenitá, fika 6, ngaahi me'a makehe. Kalake, tau hoko atu ki hono lau e Līpooti e Polisi mei he ta'u 2017-2018.

Lord Nuku: Sea, mai mu'a ha ki'i miniti pē 1.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'i ai e taimi 'oku mou kole mai ke poaki ha'amou me'a 'i he houa pongipongi. Ka na'e 'ikai ke u fanongo 'oku 'omai ha poaki mei ha taha 'ia moua.

Lord Nuku: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Kalake.

Līpooti Fakata’u ‘a e Polisi Tonga mei Siulai 2017 ki Sune 2018

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea, ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa kakato e Falé kae lau atu ‘a e Līpooti Fakata’u ‘a e Polisi Tongá.

Ko e fakahū atu ‘o e Līpooti Fakata’u ‘a e Polisi Tongá ki he Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tongá, Nōpele Fakafanua.

‘Eiki Sea,

Fakatatau ki he Kupu 51(5) ‘o e Konisitūtone ‘o Tongá, ‘oku fakahū atu ‘a e Līpooti ‘a e Polisi Tongá ki he ta’u ni, mei Siulai 2017 ki Sune 2018.

Māteni Tapueluelu

Minisitā Polisi, Tāmate Afi mo e Ngaahi Me’a Fakafokifā

‘Aho 27 Fepueli, 2019.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na ...

<001>

Taimi: 1050-1055

‘Eiki Minisitā Polisi: ... Sea, ko e līpooti ’oku 2 ‘e lau kehekehe pē.

‘Eiki Sea: Kalake lau mai mo e toenga e ‘ū lipooti na’e fakahū mai. ‘Eiki Minisitā Polisi, ko e ‘uhinga ia e fetō’aki ‘i he faka-Tongá mo e fakapālangí, ki he ta’u 2016/2017, ‘oku fakafoki atu ia ki he Potungāue ke fakalelei’i mai. Ka ke me’a mai pē ki he Līpooti ko ē ki he 2017/2018, kuo ’osi tepile’i mai.

Fakama’ala’ala ‘Eiki Minisitā Polisi Līpooti Fakata’u 2017/2018

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō ‘aupito, ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou ’oatu e fakatapu ki he Feitu'u na kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea ‘o Tonga. Ko e Līpooti Fakata’u eni ’o e 2017/18.

Siaosi Sovaleni: Kātaki pē e ‘Eiki Minisitā ko e ki’i ‘eke fakama’ala’ala pē, Sea. ‘Oku tau lava tautolu ‘o alea’i ha līpooti ‘o ha ta’u kimu’a, te’eki ai ke alea’i e līpooti ia kimu’a ai? Pea kapau ‘oku fakafoki e 16/17, ‘a ia ‘oku pau ke taitaimi leva e 17/18, he ‘oku tonu ke tau ’alu fakata’u pē. Tukukehe kapau ko e 17/18 ‘oku fakafokí, pea ‘oku sai leva ke tau alea’i e 16/17. Ka ‘oku ‘ikai ke tonu ia ke tau ‘unu tautolu ki ha ta’u ‘oku te’eki ai ke alea’i ha ta’u ia kimu’a ai. Ko ia pē, Sea, mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko ia Sea. 'Oku 'ikai ke u ma'u au ki ha tu'utu'uni pehē. Ko e me'a pē 'oku mahino ki he motu'a ni, ko e ngaahi ngāue eni kuo 'osi, 'osi kātoa 'a e ngaahi ta'u ia ko ía, pea kuo 'omai e līpooti, ko e 'uhinga ia e fakakaukau, kapau 'oku 'atā ke fai ha feme'a'aki he līpooti ko ení. 'Oku 'ikai ko ha fu'u palopalema ia kiate au.

Kole ke fakama'ala'ala founa ngāue hono alea'i 'o e ngaahi Līpooti Fakata'u

Siaosi Sovaleni: Sea, 'oku faka'apa'apa'i pē ia, Sea, ka ko e anga pē eni ia ko ē mo e fokotu'u atú, ke fakama'ala'ala mai 'e he Feitu'una pē 'oku ngofua ke tau alea'i ha līpooti ha ta'u ia ki mu'a ia he ta'u 'oku te'eki ke fakamā'opo'opo mai. Mālō Sea, ko e 'eke pē ke fakama'ala'ala, 'ikai ke fekau'aki eni ia mo e *content*, ka ko e founa ngāue.

'Eiki Sea: 'Eiki Fakafofonga Tongatapu 3, 'ikai ke u ma'u 'e au ha tu'utu'uni pau ki he founa ngāue ko ē 'oku ke me'a mai ki ai, pea ko u tui ko e founa angamaheni 'oku fa'a ngāue'aki he Fale ni, ko 'etau 'uluaki kamata pē he ngaahi ta'u ko ē mama'o atú, pea tau toki a'u mai ki he 'ū ta'u ko ē kimui ni. 'I he'ene pehē 'oku 'atā pē ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni pau ki he founa ngāue. Ko e ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'Eua.

Poupou mahu'inga ki he Minisitā fakahū ki Fale Alea ngaahi Fakamatala Fakata'u he ta'u kotoa pē

Lord Nuku: Sea, ko e ki'i me'a pē 'oku ta'emahino pē 'e 'Eiki Sea, ki he motu'a ni, fekau'aki pea mo e fakamatala fakata'u, 'Eiki Sea. Ko 'eku lave'i ko ē ki aí, 'Eiki Sea, kuo pau ke 'omai 'e he 'Eiki Minisitā 'a e fakamatala fakata'u 'i he ta'u kotoa 'o felāve'i pea mo 'ene Potungāué. Ko e tu'utu'uni ia 'a e Konisitūtone, Sea. Pea 'i he 'uhinga pehē, Sea, 'oku mahu'inga ke muimui'i e ta'u ko ē ki he ta'u ko ē. He ko e 'uhingá, Sea, ko e fakamatala fakata'u 'oku 'ikai ke fakatatau ia ki he ta'u fakapa'angá, ko e fo'i ta'ú pē. 'A ia ko 'ene lele pē 'ana ia 'o ngata ko eni 'i he taimi ko ení, 'oku toe 'a e tu'unga ia ko ē ke tau hokó, pea 'oku fekau'aki leva 'a e fakamatala 'o e ta'u ko ení, ki he ta'u fakapa'anga hoko ko ē. Ko ia 'oku ou poupou atu ki he Fika 3, 'oku tonu pē ke tau fai e ngāue ki hē, he koe'uhi ko 'ene ngāué 'oku 'ova ia ki he ta'u fakapa'anga ko ē. Ka ko e fakamatala fakata'ú 'oku fakamatala pē ia ki he fo'i ta'u pē 'o e ta'ú. Hangē ko ení, ka 'oku 'ikai ke 'ova ia ki he ta'u ko'ē, 'a e anga ko ē 'alu ko ē 'a e fakamatalá, ka ko e 'uhinga pē 'eku tokanga atu ki aí 'e 'Eiki Sea, he koe'uhi he ko e tu'utu'uni ke 'omai he ta'u kotoapē 'e he 'Eiki Minisitā 'ene fakamatala fekau'aki pea mo 'ene potungāué.

Ke fakalelei'i founa ngāue fakahū Fakamatala Fakata'u ki Fale Alea – Fakahū Minisitā Fakamatala Fakata'u potungāue ne 'ikai 'i ai ki mu'a

Ko e me'a 'e taha, Sea, na'a ku ki'i tokanga pē ki ai, ko ē na'a ku kole atu pē 'anenaí, ki he fakamatala fakata'u, ko e 'omai 'e he Minisitā 'a e fakamatala 'o fekau'aki mo e ta'u na'e 'ikai ke 'i ai ia 'i he potungāue, pē 'oku tonu 'ene 'omai 'o fakamo'oni ma'a e Minisitā kehe, ka ne fakahū mai 'e ia 'a e fakamatalá, ko e fakamatala ia 'a'ana. Ko e me'a pē ko 'eku fie lave'i pē, he ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ki ai he 'uhí ko e tōmui. Hangē ko 'aneafi, na'a tau lele pē tautolu mei he 14 ki he 17, pea te tau hiki 'etautolu ia e17/18, 18/19, pea 'e tōmui ma'upē leva 'a e anga ko ē e ngāue, ko e me'a ia 'oku fai ki ai e tokangá. Koe'uhí kapau te tau hanga 'o tuku 'a e ta'u kimu'á, kae 'ai e ta'u ko ē, 'oku ou tui 'oku 'i ai e fetō'aki ia e anga e ngāue, Sea. Ka 'oku ou tui pē mahalo ko e me'a pē 'oku tonu pē ke to e tokanga'i ange pē mahalo e anga e fa'u e 'asēnita ki hono fakahū mai ki he Falé, hangē ...

<006>

Taimi: 1055-1100

Lord Nuku: ... me'a ko eni ko ē ke fakahū mai te'eki ai ke liliu faka-Tonga ko e lea ngāue'aki he Fale ni ko e lea faka-Tonga. Pea kapau leva 'oku 'omai ia he lea faka-pālangi 'Eiki Sea tapu pē pea mo e 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ke u hanga 'o tukuaki'i e 'Eiki Minisitā 'oku ou tukuaki'i 'ene kau ngāue nau 'osi 'ilo'i lelei pē 'a e founga ke 'omai ai. Ko e 'uhinga ia Sea kā 'oku ou tui kapau 'oku pehē pea fakafoki lōua pē ke fakahū mai he 'oku fengāue'aki pē 'a e ta'u ko ē mo e ta'u ko ē Sea. Kae fai ā ha vakai ki he fakamo'oni 'a e Minisitā kehe ki he kehe pē 'oku tonu pē 'oku hala pē 'oku tonu ke tuku pē ia 'o 'omai pē ke tau hanga 'o paasi. He ko e fehu'i atu ko ē me'a pea 'oku tali mai leva 'o pehē na'e 'ikai ke u 'i ai au he taimi ko ia ka 'oku fakamo'oni mai ia ko 'ene fakamatala kā ko e 'uhinga ia Sea e fakahoha'a atu 'uhī fakalelei pē 'a e founga ngāue pea mo e 'asenita ko ē 'oku 'omai, ko ia pē Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e me'a ko eni ko eni 'oku fakamatala mai he Kalake Pule ko e fetō'aki ia 'i he ngāue 'a e 'ofisi Fale Alea. Na'e 'osi fakahū mai pē he Potungāue Polisi 'enau *Annual Report* Līpooti Fakata'u ki he 2016/2017 'i he'ene fakapālangi mo 'ene faka-Tonga ko eni 'oku ou ma'u 'e au 'a e tatau 'a e ongo līpooti. Ko e tōnounou ia 'a e tafa'aki ko ē paaki ke nau hanga 'o tufa atu 'a e faka-Tonga he 'oku ou tui mahalo 'oku mou 'osi mea'i pē 'i ai ho'omou tatau he fakapālangi kā ko e tu'utu'uni e Fale ni kuo pau ke fakahū mai e faka-Tonga mo e fakapālangi ki mu'a pea toki hoko atu.

Lord Tu'iha'angana: 'Io Sea, tapu pē mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea hangē ko ho'o me'a ko e 'ikai 'oku mo'oni foki ia kā ko e fatongia 'o hai 'oku pehē 'e au he taimi ki mu'a ko e me'a ia 'a e potungāue ko ia ke nau paaki mai e tatau 'e 30. Kā ko ena ia, kā ko e taimi ni 'oku 'omai pē ia ke toki paaki 'e he Fale Alea? He ko e 'uhinga ke mahino he ko e, he 'e lahi e fetō'aki.

'Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Nōpele ko e talanoa nounou na'e 'osi paaki mai pē he potungāue 'enau tatau kā 'oku 'ikai 'iloa ia pē ko fē feitu'u 'oku tuku ai.

Lord Tu'iha'angana: Ko ia 'oku ou fokotu'u atu au Sea hangē pē ko e mo'oni 'ikai ke fu'u 'i ai ha me'a ia 'e kehekehe ai ka tau tauhi pē ki he'etau founga ngāue, toloi kae paaki mai ke maau

ka tau toki feme'a'aki ki ai, 'aho 6 pē te tau pālōti'i pē tautolu e 16 pea toki, tau feme'a'aki he līpooti fakamuimui. 'Ikai ke 'i ai hano maumau ai ka tau muimui pē ki he'etau founa ngāue anga maheni mālō.

Toloi e Līpooti Fakata'u Polisi Tonga 17/18 kae fakakakato mai 'enau Līpooti Fakata'u 16/17

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ou tali 'e au 'a e fokotu'u ko eni 'e toloi pē 'a e Līpooti 'a e 'Eiki Minisitā Polisi kae 'oleva kuo kakato mai 'a e naunau ke mou me'a ki ai ki he 2016 'a e Līpooti Fakata'u 2016/2017 ke toki alea'i ki mu'a pea tau hoko atu ki he 17/18.

'Eiki Minisitā Polisi: Sai pē Sea 'oku ou fiamālie pē au ki ai 'Eiki Sea koloa pē na'e 'osi mahino na'e fakakakato 'e he potungāue hono fatongiá. Pea 'oku 'ikai ke u tukuaki'i 'e au 'etau kau ngāue heni pau pē ke pehē 'oku lahi e ngaahi fatongia. Na'e 'osi 'omai pē 'a e faka-Tonga mo e fakapālangi ko u manatu'i na'e *photocopy* mai 'a e tatau 'e 3. Pea 'oku mahalo 'oku 'i ai ha palopalema hen, pau pē ke pehē, sai pē 'ai pē ke fakakakato kae toki hū mai 'ikai ko ha palopalema ia 'Eiki Sea mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Mālō 'aupito Hou'eiki tau hoko atu ki he Līpooti Fakata'u Komisoni Fili 2018. Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai 'a e tohi fakahū mai'aki 'a e līpooti.

Līpooti Fakata'u Komisoni Fili 2018

Kalake Tēpile: 'Aho 11 Fepueli 2019

'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga
Fale Alea
Nuku'alofa

Līpooti Fakata'u Komisoni Fili ki he Ta'u 2018

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu heni 'a e Līpooti Fakata'u 'a e Komisoni Fili ki he Ta'u 2018 'o fakatatau mo ia 'oku hā 'i he kupu 14 'o e Lao ki he Komisoni Fili

Faka'apa'apa atu

Pita Vuki
Supavaisa 'o e Fili

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Lao

'Eiki Minisitā Lao: Mālō 'Eiki Sea ko e ki'i līpooti ko eni mou me'a hifo pē ki ai ko e ki'i kau ngāue 'oku toko tolu pē pea ko e toki 'omai pē foki ke ...

Taimi: 1100-1105

'Eiki Minisitā Lao : ... te ha'u 'o *present* atu, ka 'oku mālie 'a e, 'ete, kapau te mou me'a hifo ki ai, ki he tokolahi ko ē hotau ngaahi vāhengá, mahalo ko e me'a ia te mou *interested* ai. 'Oku 'i ai pē ki'i laulau, ki he fanga ki'i vāhenga iikí, na'e toe hiki holo hifo honau vāhengá fakatatau pē pea mo honau ki'i tokolahí. 'E 'ikai pē foki ke fu'u *fair*, kapau te mou sio ki he peesi 6 he faka-pālangí, kapau ko 'etau talanoa eni ki he *fair*. Ko Niuá ko e ki'i 1 afe, ka ko e 'uhingá ke kau pē 'a e vāhenga ko ē 'o e Fakafofongá pea mo e kau Nōpelé. Ke vāhenga tatau ke fanongo mai pē kakaí, 'oku *fair* hotau vāhengá. Kaikehe, mou me'a hifo pē ki ai, ka 'oku mahalo ko e me'a mahu'inga lahi taha te u fie lave au. Ko e Lipooti ko ení hangē 'oku nau toko 3 pē nautolu, 'a e ki'i kau ngāue ko ení. Pea na'e 'ofisi ko ení na'e 'i ai 'a e *National ID*, ka 'oku toe hiki eni ia 'o 'alu ki he 'Ofisi Palasí, ka ko e taimi ko ia na'a na fengāue'aki aí, na'e totonu pē ke nofo pē 'i he nofo pe 'i he 'ofisi ko ení. Kaikehe, 'oku fai 'a e ngāue atu ki ai, ke fakalalakaka 'a e founa ngāué. Kapau te mou me'a hifo ki he, ko e toko, ko e kakai ko eni na'e filí, ko e taimi ní meimei ko e toko 6 mano, 6 mano 'i he kakai 'o e fonuá nau kau ki he filí. Ko e tokolahi 'o Tongá ni, ki'i 'ova si'i pē he kilú. 'A ia ko e fu'u kakai tokolahi ia, 'a ia mahino ai 'oku tokolahi ange pēseti 'e 50% 'a e kakai filí. 'Oku tō ai 'etau fānau 'i he 4 mano kimuí, ka ko e toko 6 mano, pea ko e peseti 'e 70 ia ai 'i Tongatapu ni pē. 'A ia ko e fakatokanga eni kia tautolu ko ē ō mai mei he ngaahi 'otumotú, mou ki'i fakalongolongo pē taimi ni'ihí 'oua te mou fu'u fa'a longoa'á, he 'oku mou tokosi'i. Tuku pē, tapu pē pea mo e Fakafofonga Vava'u 15, ko e anga pē foki ia ko e peseti pē eni.

Teuteu ke fakahū mai 'e he Pule'angá e Lao ke foki ki he founa fili motu'a

Kaikehe, ka ko e, mahalo ko e me'a mahu'inga lahi taha ia ko eni 'oku mou me'a kimoutolu ki ai. Ko e Lao 'oku hangē 'e he Pule'anga 'o teuteu ke 'omaí Hou'eiki, ko e to e foki ki he founa fili motu'á, tatau pē mo 'Eua mo e ongo Niuá. 'A ia ko hono 'ai 'e tahá fili 'e Tongatapu 'ene toko 10, fili 'e Vava'u 'ene toko 3, fili 'e Ha'apai 'ene toko 2, tatau pē 'a Niua mo 'Eua. Ko 'eku hanga pē 'o fakahā atu ia Hou'eiki, kuo 'osi 'i he 'asenita ia 'a e Pule'angá.

Pea ko e 2, ko e taha ia he me'a lelei tahá Hou'eiki, he ko e lahi, pea mo'oni pē ia, tautautefito foki ki he Nōpele ko ia 'o 'Euá. Ko 'ene me'a hake pē loto eni e kakaí, me'a hake pē loto eni e kakaí. 'E 'Eua, 'i he fokotu'utu'u ko ení, 'e hanga ai 'e 'Eua 'o fili, pē te nau fili koe pē 'ikai. 'Oku 'ikai ko e kau Nōpelé pē, hanga 'e he kakaí. Ko ia Hou'eiki, taha eni 'e fo'i liliu lelei mo'oni. Te tau ō 'o kemipeini fakataha mo takai holo.

Siaosi Sovaleni : Sea ki'i fakatonutonu pē 'Eiki Sea. Kapau 'e 'ai ki he tokolahí 'e tākaki 'a Ha'apai mo me'a 'e 'ikai ma'u 'e nautolu 'a Tongatapu 3. Ka kou kole pē 'au ki he Minisitā ke tau foki mai pē ki he 'etau *annual report*. Hange pē ko ē, uē, kātaki 'oku mau Ha'apai pē. Ko e 'uhinga ke tau, he 'oku 'I ai e ngaahi fokotu'utu'u ia 'a e Pule'anga tau toki alea'i ia 'e tautolu, mālō.

'Eiki Minisitā Lao : Mālō Tongatapu 3, ka 'oku mahalo ko e 'uhinga 'a Tongatapu 3 'oku tokolahi tahá. Mahalo na'a ko e 'uhinga pē ia si'ene me'a haké ke u talaatu ai leva. Ko Tongatapu 3 'i he ngaahi fai'anga filí tokolahi tahá. Kaikehe ko e lipootí ē ia, ka ko 'eku hanga pē 'e au 'o

lave atu ki he 'ū lao ko eni 'oku ha'ú ke kamata ha'atau feme'a'aki ki ai, kae tautautefito ki he Hou'eikí. 'E 'Eua, 'oua, ko e taimi te ke toki me'a hake ai he Fale Alea ko ē ka hoko maí, tonu ia ho'o pehē mai ko e loto eni e kakaí he 'oku, 'e to e fili mai pē koe ia 'e 'Eua. Kae mahalo 'oku, pea kou fokotu'u atu ai pē au 'a e ki'i līpootí. ...

<008>

Taimi: 1105-1110

Lord Nuku : ... 'Eiki Sea, ki'i fakatonutonu atu mu'a 'Eiki Sea e, 'a e 'Eiki Minisitā. 'Eiki Sea, ko e tu'unga eni e Laó he 'aho ní 'a ē 'oku 'omai ko ē 'e he Komisona Filí. Kapau ko 'ene 'uhingá kiate au, 'ai ha'o faka'uhinga ki he Minisitā Leipá he koe'uhí ko e anga ko ē 'etau tu'u fakafilí, 'oku 'ikai ngāue tatau ia mo e fo'i me'a. Ka kuo ke me'a mai koe kiate au ka ko e Laó ia mo e Konisitūtone ke u ha'u ki heni 'o fakafofonga'i 'a e Vahefonua 'Euá. Pea ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu atú. Kātaki mu'a tuku hono fakahilihili'i ē fakakaukaú, hē ko e tu'u ko ē he taimí ni 'okú ke hanga 'e koe 'o maumau'i ē Lao mo e Konisitūtone ko ē fonuá he 'ahó ni, 'i he fo'i Lao ko ena 'oku 'amanaki ko ē ke ke fa'u maí. 'Eiki Sea ko 'eku ki'i kole pē, foki pē mu'a 'Eiki Minisitā ki he me'a ko ení, he 'oku 'i ai ē me'a 'oku mau fie lave atu ai. Mālō.

'Eiki Minisitā Lao : Fokotu'u atu ai pē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : 'Eua 11

Ngaue'aki e vahefonua 'e ua 'i he kaati fili

Tēvita Lavemaau : Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu ki he Pālēmia Le'ole'o pea mo e Hou'eiki Minisitā kae 'uma'ā e kau Mēmipa 'o e Falé 'Eiki Sea. 'Oku ou fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā Lao ko e 'ikai ke ngata pē he 'ene nofo 'i he 'ene Līpootí, kā 'okú ne faka'ata mai 'oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u fo'ou 'a e Pule'angá. Pea 'oku ou fakahua ange ki he Fakafofonga Fika 3, ko 'Euá 'oku toko ua afe tupu pē, 'oku liunga ua ia he tokolahi ko ē 'o Tongatapu 3.

Sea, ko e me'a 'oku fai ki ai e ki'i hoha'á 'Eiki Sea, ko e issue eni ia fēlāve'i pea mo e filí., ko e *ID* Fakafonuá. Ko e *ID* Fakafonua ko ē 'oku ngāue'aki ko ē ki motú 'oku pehē ni. Fakatātā, kāpau ko e ki'i motu'a 'oku nofo 'i Angahā pea ko e me'a 'oku hā 'i he'ene *ID*, ko Fotu Kata, Angahā Niua, 'Eua. Pea 'oku hoha'a lahi 'a e mātu'a 'i hoku Vāhenga Filí Sea, pē ko e hā ē fa'ahinga *ID* ko ení.

Ko e kolo ko ē ko Angahā 'oku tu'u 'i 'Eua, 'a ia ko hono tonu tahá, Fotu Kata, kolo ko Angahā, Vahefonuá ko 'Eua. 'Oku 'i ai pē ki'i motu'a ia tatau pē ia ko Sione ia 'oku nofo 'i Angahā 'i Niua ia, tokotaha kehe ia. Ko ia 'oku 'ikai ke fu'u tokoni pea ta'e'uhinga 'a e fa'ahinga *ID* ko eni 'Eiki Sea, kā 'okú ne hanga 'o fanau'i mai 'a e nofo māvahevahe pē ko e nofo lau lanu 'i he Vahefonuá ni. 'A ia ko e kole ko ē 'oku fai ia ki he Potungāue ko ení, ki he Minisita ke fakamolemole mu'a ka e fai hano fakalelei'i pē ko hano fakatonutonu, kāpau ko e Lao pē ko e Kāsete 'a e konga ko ení, ke fakafou ko ē 'ene *ID* pea ko Fotu Kata, Angahā, 'Eua, to'o 'a e to e Niua, 'Eua ia, ko e Vahefonua ko 'Eua 'Eiki Sea. Kā 'oku ou fakamālō ki he Lipooti ko ení pea

ko e kole pē ia ‘oku fai ki he Pule’angá ke fakalelei’i eni ki he faingamālie vave taha. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea : Me’a mai ‘Eiki Minisita Pōlisi.

Kole fakama’ala’ala fekau’aki mo e totongi ‘o e kaati fili fo’ou kapau ‘oku mole pē puli

‘Eiki Minisitā Pōlisi : Sea tapu mo e Feitu’ú na pea pēhē ki he Hou’eiki Mēmipa. Fakamālō atu he ma’u ‘a e ki’i mōmēniti ko ení ke fai atu hā ki’i malanga nounou atu Sea. ‘Oku kau eni ia ‘i he Lipooti ‘oku ou mahu’inga’ia ‘aupito ai Sea ‘a e Lipooti ko eni ‘a e Lipooti Fili Sea he ko hono ‘uhingá ko e ngaahi fakakaukau ko eni ‘oku fokotu’u mai Sea.

‘Oku mahu’inga he ko hono ‘uhingá ko e kaati ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’akí, ‘oku ‘aonga ‘aupito,’aupito Sea, kā ko u kole pē au ia ki he Minisitā ke ne hanga mu’a ki’i fakamā’ala’ala mai he ko e fehu’i eni ia ‘oku ‘omai mei hoku kāingá. Ko e taimi ko ē ‘oku mole ai ‘ete kaati, ‘oku fiha hono totongi ko ē ha’ate kaati fo’ou pea ‘oku fiha leva hano ‘ai hā kaati mātu’aki fo’ou ‘aupito ko e lēsisita. Ko e ‘uhingá ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i he’ene ‘aonga he filí, kā ‘oku ‘aonga ia he taimi ‘oku feme’a’aki ai ‘a e kakaí ‘i heni mo muli mo e ngaahi pisinisi kehe pē, tokoni ‘aupito, ‘aupito ia Sea. Kā ko e ki’i me’a ko ē ‘oku tui mahalo ‘e, ko e fehu’i tatau pē mei he kātoa ē kāingá, kā kuó u ki’i kole pē Sea, kātaki pē ē ‘Eiki Minisitā ke ki’i fakamā’ala’ala mai ke tokoni ia ki he kakaí. Mālō.

‘Eiki Sea : Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao : Mālō Minisitā. ‘Oku ou kole atu ai pē ...

<000>

Taimi: 1110-1115

‘Eiki Minisitā Lao: ... Mālō Minisitā. Ko e, ‘oku ou kole atu ai pē au. Ko e kātoa ‘o kimoutolu ko ē hení, hā pē me’a ia ko ē te mou fiema’u ki he, ke *improve* ‘etau ngāué, mou tohi mai pē moutolu ka tau hanga ‘o, he ‘oku, ‘oku ‘osi ‘i he Laó pē ia. Ko e founa ngāue pē ia hangē ko e totongi ko ē ‘o e mole *ID*. Ko u kole atu pē au, mou me’a atu pē ko ená, *drop* mai ha ki’i laini koe’uhí ka mau sio mautolu ki ai ke fakalelei’i. He ‘ikai lava ia ‘o fakalelei’i heni. ‘E lava ‘o fakalelei ‘i hotau ngaahi ‘ofisí. Ko ho’omou me’a atu pē ko ená, *drop* mai ha ki’i tohi ia ki ‘ofisí ka mau sio mautolu ki ai. Mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ko ‘eku manatú ko e *ID* kapau ‘oku mole ‘oku pa’anga ‘e 50, *print* fo’ou mai e *ID*. Kapau ‘oku *expire* pea fiema’u ke fakafo’ou ‘oku ta’etotongi.

Mo’ale Finau: Sea, ki’i fakahoha’a atu.

‘Eiki Sea: Fakafofonga Ha’apai.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ki'i tokoni atu. 'Io, 'ai ke u tokoni atu pē ki he fehu'i ko ení ka 'o kapau ko ha fehu'i kehe pea,

Mo'ale Finau: 'Io ki'i me'a kehe eni ia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ka u ki'i fakama'ala'ala atu pē 'a e fehu'i ko ē,

'Eiki Sea: Kātaki pē Ha'apai 'oku me'a mai e 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Ikai fakamalumu 'a e *National ID* mo e Komisoni Fili 'i he operation tatau

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sai pe. Ko e tokoni pē ki he, ki he fehu'i ko eni ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Polisi ke tau mahino'i ange mu'a ko e *National ID*, 'oku 'i he malumu ia e 'o e 'Ofisi Palasi. 'A ia ko e Komisoni Fili 'oku 'i ai pē 'enau tefito'i ngāue 'a nautolu 'a eni ko eni 'oku 'omai he lipooti. 'Oku 'ikai ke na fakamalumu 'i he *operation* tatau. 'A ia ko e me'a kotokotoa pē fekau'aki pea mo e *ID* 'oku pau ke o ia ki he 'ofisi fo'ou 'a ia 'oku tu'u he ki'i 'ofisi motu'a ko eni e *immigration* na'e 'i he Fā'oneluá, 'oku fakahoko ia 'i ai. 'Oku ai pē mo e fanga ki'i palopalema 'e ni'ihi 'oku fa'a 'asi pē 'o pehē. 'Oku ai e ni'ihi 'oku ai 'enau *ID* ka 'oku te'eki ke lesisita ia 'i he Komisoni Fili. 'A ia ko e me'a ia 'e hoko ko ē he 'ikai ke na fakamalumu he fo'i 'ofisi 'e tahá ke na feongoongi. 'A ia ko e o ko ē 'o 'ai e *ID* 'oku pau ke to e o ki he 'ofisi ko ē 'o lesisita. Ko e taimi ko ē filí, 'oku o atu e ni'ihi ia mo e *ID* ta ko ē na'e te'eki ke o ia 'o lesisita. 'A ia 'oku, ko e ngaahi fehu'i ko eni ko ē 'i he pongipongi ni fekau'aki pea mo e *ID*, 'oku 'ikai ke felāve'i hangatonu ia mo e lipooti ko eni. Ko e fokotu'utu'uni ia Sea na'e kimu'a pē, 'ikai ke 'ilo pē ko fē 'a e Pule'angá ko eni ko ē na'e, 'a ē na'a tau ha'u pē mahalo he Pule'angá fakamuimui 'o a'u mai ai ki he Pule'angá ko eni ko ē toki 'osi atú mo e Pule'angá ko eni. Na'e 'osi pehē pē ia. 'A ia ko e mahalo ko e taha ia e ngaahi me'a ke *take note* 'e he 'Eiki Minisitā Laó. Ko e ngaahi fiema'u mo e ngaahi *concern* 'oku fiema'u ke fai hono fakalelei'i ke to e mā'opo'opo ange ai e ngāue pea mo e kakaí 'i he feitu'u ko ē 'oku nau, ke to e ki'i *more convenient* 'a e feitu'u ko ē ke o ki ai e kakaí ke *obtain* e ngaahi *ID*. Mālō.

'Eiki Sea: Ko e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Tokoni Palēmia, 'oku 'i ai e lisi he peesi 24 kapau te mou me'a hifo ki ai. 'Oku 1, 2, 3. Ko e ngaahi tokanga eni 'e 3 'a e Komisoni 'oku fiema'u ke fakakakató. 'A ia ko e fika 3, ko ha founa fakatekinikale ke malava e Komisoni Fili 'o lesisita 'a e Tonga kotoa pē 'oku 'ikai ha'anau kaati fakafonua ka kuo nau taau fakalao ke lesisita. 'A ia ko e founa fakatekinikalé ke fengāue'aki e Komisoni pea mo e va'a ko ena 'oku 'i he malumu ko ē 'Ofisi Palasi ki he kaati *ID*. Me'a mai Ha'apai.

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu ki he Tokoni Palēmia pehē ki he Hou'eiki. Sea ko e lipooti ko eni 'oku mahu'inga ia ki he motu'a ni 'Eiki Sea. Pea ko u tui 'oku, kuo taimi ke fai ha ngāue ki ai 'a e Komisoni 'Eiki Sea. Ko e me'a 'oku fakatokanga'i 'e he motu'a ni 'Eiki Sea 'i he filí 'i he ngaahi fonua lahi, pea 'oku ou tui pē 'oku 'i ai pē palani ki ai, 'a e malava ke hoko e ngaahi faingata'a 'Eiki Sea 'i he sisitemi lolotonga. Makatu'ungá he 'oku 'ikai ke *digitize* 'a e filí ki he loka ki he komipiutá. 'Oatu e ki'i fakatātā ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Kātaki pē Fakafongga te u toki 'oatu e toenga ho'o taimi ka tau mālōlō.

Mo'ale Finau: Mālō.

<001>

Taimi: 1140-1145

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Aleá.

'Eiki Sea: Hou'eiki na'a tau mālōlō 'oku kei toe e taimi 'a Ha'apai 13.

Fokotu'u ke digitize 'a e lēsisita fili ke malu'i mei he fili tu'o ua

Mo'ale Finau: Mālō, 'Eiki Sea. Sea, ko e, ne u fakahoha'a 'anenai 'i he malu ko ē 'o e filí, pea 'i ai e ki'i 'oatu 'a e fakakaukau ko ení, 'Eiki Sea, ki he Pule'angá, pehē foki ki he va'a ko eni e Komisoni Filí. Ko e fakakaukau, 'Eiki Sea, ko ē ki hono *digitize* pē ko hono fakahū 'a e lesisita pē ko e hingoa ki he komipiuta, 'Eiki Sea, koe'uhí 'o loka ai, pea'e lava leva, 'Eiki Sea, ke hanga 'e he founga ko ení 'o malu'i 'a e sivi tu'o uá. 'Oatu e ki'i fakatātā ko ení, 'Eiki Sea. 'Ikai ke fakamo'oni'i, 'Eiki Sea, ka 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi talanoa na'e ha'u, pea 'oku makatu'unga ai, 'Eiki Sea, 'a e 'oatu e fakakaukau ko ení. 'E lava pē fili ha taha 'i ha motu pē ko Felemea, pē ko 'Uiha, pē ko Lofanga, 'i he houa pongipongi, tau pehē fili ia he 9. Pea 'oku 'i ai foki mo e lisi ia 'e taha 'o e vahe motú 'i Pangai ia 'Eiki Sea, 'i he fai'anga fili ko ē 'Ofisi Kovaná. Pea ko 'ene 'asi ko iá, 'oku to e 'i ai mo e lisi ko ia ko ē 'o e motú 'i ai. Sai, 'osi ko ē 'ene fili 'i motú, pē ko Felemea pe ko 'Uiha, pea faka'ilonga'i leva 'e he 'Ofisa Faifili ia 'a hono hingoá 'i he pepá. Tamate'i ia ai. Te'eki ai ke tamate'i ia, 'Eiki Sea, he pepa ko ē 'i Pangai. Fakaheka mai leva e vaká ia mei motú, folau mai kinautolu 'o fili he 3 efiāfi, te'eki ai tāpuni he 4 'i Pangai. Ko e fakatātā ia, 'Eiki Sea. Pea 'oku ou tui, 'Eiki Sea, 'e *apply* pē 'ū me'a ko eni 'i Tongatapu ni mo Vava'u, he 'oku 'i ai pē e ngaahi fai'anga fili pehē. Hangē ko Tongatapu ni, 'oku 'i ai e fai'anga fili'i he vahe motú 'i kolo. 'Oku 'i ai e toko taha ia 'oku lesisita ia 'i he feitu'u 'e 2, 'i Vava'u. Sai, 'alu ia ki hono koló 'o fili, kapau ko Nukunuku, pē ko Ha'ateiho, pea toki tolotolo atu ia he efiāfi ki Pangai si'i 'o fili ki ha motu, 'Eiki Sea. Ko e fokotu'u 'a e motu'a ni, 'Eiki Sea, ko e founga pē 'e taha te ne lava. Ko e *digitize* he ko 'ene hiki pē ko ē ki he ngaahi fo'i filí, ko'ene 'asi ia he komipiuta 'i ha feitu'u pē 'i Tonga ni, Sea. Ko e ki'i fokotu'u 'uluakí ia, 'Eiki Sea. Pea 'oku ou tui, 'Eiki Sea, ko e silini ko eni 'oku ou lave'i, 'Eiki Sea, 'oku vahe'i ki he Komisoni ko ení, lau miliona .. 'osi fe'unga pē, 'Eiki Sea, ke fai'aki e ngāue ko 'ení. Pea 'oku toko lahi pē 'a e kau *ID* 'i Tonga ni te nau lava 'o ngāue 'i honau taimi ngāue 'ikai ke to e vahe makehe, ko e kumi ha toe feitu'u, ke nau hanga 'o fai e ki'i ...

<006>

Taimi: 1145-1150

Mo'ale Finau: ... ngāue ma'ama'a ko eni 'Eiki Sea 'ikai to e 'i ai ha me'a fakapoto fēfē ko e fakahū pē hingoa ki loto pea 'ai mo hono *system* ke 'oua 'e to e 'asi tu'o ua ha feitu'u pea ko 'ene lava ia ha'u pē lēsisita fo'ou hū pē ki loto 'Eiki Sea. Sea 'oku ou tui 'oku fetaulaki e fokotu'u ko eni 'i he ngaahi *ministry* kotoa pē 'i Tonga ni 'Eiki Sea ko 'ete hū atu 'i honau ngaahi 'ofisi fakamolemole pē Minisitā Mo'ui ko u 'alu atu fai 'eku ki'i talatala he uike kuo 'osi 'Eiki Sea hū

atu ki he ki'i loki ko e fefine ko eni 'oku ne hanga kumi e ngaahi ta'u na'e fa'ele'i ai e ki'i tamasi'i 'o fai e ngāue fakalao ki ai 'Eiki Sea.

Ko e fu'u kōpate ko ē Sea 'oku 'i ai ai e fu'u fatunga tohi 'ikai ke mei haofia 'Eiki Sea ko u 'eke ki he tokotaha ko eni ko e talu ena mei he ta'u fē talamai he tokotaha Sea 1975 a'u ki he 'aho ni. Sea ko 'etau talanoa he *digitization* 'Eiki Sea na'a kuo taimi ke fai mo tau 'unu ka tau kamata ā e fili he 'oku mahu'inga e me'a ko eni 'Eiki Sea ke 'oua na'a fai hano lohiaki'i e fonua ko eni he me'a ko e fili pea ke ako ai hotau kakai 'Eiki Sea.

Ko hono ua 'Eiki Sea ko e lēsisita tu'o ua, 'Eiki Sea 'oku ou tui ko e tokotaha ko ē 'e ma'u mei ai mo'oni mo'oni 'i he me'a ko eni ko e 'ofisa kolo mo e pule fakavahe 'o e kolo ko ia. 'Oku 'i ai 'a e taimi lahi 'Eiki Sea 'oku takai holo pē mautolu ia 'i tu'a takai mai pē au toe ha mahina 'e ua pea tāpuni ko ē lēsisita pehepehē atu pē au ki Houmakelikao ko e vāhenga Tongatapu 3 tānaki 'a e kau Ha'apai kotoa pē ai, vakai ko ē 'oku nau 'osi kole fakamolemole mai 'oku nau 'osi lēsisita nautolu 'i Tongatapu 3 kau fai atu pē au ha'u ha'u koe 'alu ko ē hē 'o lēsisita 'i Hihifo mo Ha'ato'u he 'ikai ke 'ilo ia.

Ko e palopalema heni 'Eiki Sea ko e tokotaha ko ē 'oku tangutu mei he Komisoni ko e hā e 'uhinga na'a ne hanga ai 'o lēsisita ko ia hala ke ne 'ilo'i ko e tokotaha ko ia ko e tokotaha Ha'apai ko ia Sea 'oku ou 'oatu 'a e me'a ko eni fu'u serious e me'a ko eni te ne hanga 'o maumau'i pea 'oku 'osi hoko 'Eiki Sea kā 'oku ou 'osi kole ki he 'Eiki Minisitā ke kau atu mu'a eni ho fokotu'u kole mou foki 'o fai ha ngāue ki he me'a ko eni mou 'alu ki he 'ofisakolo mo e pule fakavahe 'o tangutu pea lau atu homou lisi ko 'ene the end ia 'ikai ke to e 'i ai ha me'a fakapoto ia ai talaatu he 'ofisakolo ko Sione Finau ko e tama ia mei Makave Vava'u to'o ia mei he lisi 'a Ha'apai ko 'ene 'osi ia.

Ko hono hoko 'Eiki Sea ko e ki'i me'a 'oku ou hoha'a ki ai 'i he lave 'a e Minisitā 'anenai ki he'emaui ta'evahe ko ē 'amautolu ko ē mei Ha'apai mau tokosi'i. 'Eiki Sea ko hota fonua 'Eiki Sea ko e toko 4 afe 4 ngeau ko e tokolahi ko ē 'a Tongatapu tolu ko e toko 4 afe fiha koā fitungeau, tongatapu 6 4 afe 6 ngeau ko Niua 500. Sea na'e tonu ke pehē mai pē ia ta'evahe 'a Niua koe'uhī he 'oku 'ikai ke a'u 'enau tokolahi., kā 'oku si'i kavahia ki maua 'oku ma 4 afe 4 ngeau ka neongo ia 'Eiki Sea mahalo pē 'oku ou ki'i tō atu atu ki tu'a 'i he'etau 'asenita kā ko e me'a foki ko hono 'ohake pea ko ia 'oku 'oatu ai 'a e ki'i me'a ko eni ke mou fakatokanga'i Hou'eiki fakalao pē vahe Ha'apai Sea vahefonua Ha'apai he 'oku tau toko 4 afe 4 ngeau.

Sea ko hono faka'osi ko e ki'i me'a pē eni he fili ko e ki'i konga ko eni na'e 'asi mei he Minisitā ko e fili fakalukufua pea 'oku sai pē ia kā 'oku 'asi mai e ki'i mea 'anenai 'Eiki Sea ki'i fanongo mai pē au ia pea 'oku ou mālie'ia 'Eiki Sea he ha'u e me'a ko eni mei he 'Eiki Nōpele 'oku ou mālie'ia pea 'oku ou loto ke 'oatu e poini ko ia 'Eiki pehē he ki'i ongoongo ko eni 'anenai mou tokanga kau Fakafofonga ka tau ka fili fakalukufua ko homou 'osi ia kitu'a, pea 'e ke ko e hā e 'uhinga ko e to e hā ho'o fā'ahinga me'a fakapoto 'a'au ia pehē mai te u 'alu au 'o fakatau hoku kekeleke ke ma'u ha'aku kau fili te u hanga 'e au 'o tufa hoku kekeleke he ko hono 'uhinga Sea 'oku 'alu 'a māmāni ki he me'a ko e pa'anga 'oku mo'oni e Nōpele 'oku 'omi he me'a ko eni 'a e fakakaukau ko eni 'Eiki Sea 'ikai ke u tokanga au ki he fili fakalukufua mo e me'a mahino pē 'oku mahu'inga. 'I he ta'u na'a ku lele atu ai ki Siaina 'Eiki Sea pea 'oku mea'i pē 'e Nōpele Nuku pea mo e Palēmia mau talanoa 2010 mo e 2011 he ko e motu'a ni 'Eiki Sea na'a ku fuofua fakahū

‘a e lao ko ena mahalo pē ‘oku mea’i pē he Feitu’u na ‘Eiki Sea ‘i he 2010 Lao ko eni ke fili ko eni kau Nōpele na’a ku fakahū pea toki tafe mai pē he ‘aho ni kā na’e ‘i ai e ‘uhinga ia na’a ku fakahū ‘Eiki Sea na’a ku fakahū ‘e au he ‘ofa mo’oni mo ‘eku tokanga ke fakapapau’i e ngāue ke ‘i ai hano value. Ko e me’a na’e hoko ‘Eiki Sea ko e taimi ko ē na’a mau talanoa ai ‘i Siaina ‘i he ‘isiū ko eni na’a ku fokotu’u ange ki he Nōpele, Nōpele te ke fiefia he fili fakalukufua ke fili moutolu ‘e he kakai pē ko e ‘ange kimoutolu ki he House of Lord ki he fale ko ē...

<007>

Taimi: 1150-1155

Mo’ale Finau: ‘o e Hou’eiki ‘o hangē ko Pilitāniá, ke mou nofo ki ai, ‘atu ho’omou vahe ki ai, mo e ngaahi monū’ia. Pea mou nofo pē kimoutolu homou Falé ‘o *discuss* ‘a e ngaahi me’a ‘a e Nōpelé mo e fonuá.

Siaosi Sovaleni : Sea ko e ki’i fehu’i pē Sea ki he Feitu’u na pē pea mo e Fakafofongá. Pē te tau talanoa fakalūkufua ā ki he ngaahi fokotu’utu’u he kaha’ú, pē te tau nofo pē ā ‘i he lipootí. Ko e kole pē ia Sea ke fakama’ala’ala mai.

Mo’ale Finau : Sea, mei ‘osi ia ‘Eiki Sea he ko e lave pē eni ia ko e ‘uhingá ko e Komisoni Filí. Pea na’e tali ‘e he Nōpelé ‘Eiki Sea ‘a e fokotu’u ‘a e motu’á ni ‘Eiki Sea. Pea ko ia ai, koe’uhi na’e ‘o hake ‘e he Minisitā, kiate au ‘oku faka’ei’eiki, pea fakalāngilangi ‘a e me’a ko ení. Ka neongo ia, hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a Tongatapu 3, tukuatu ia ki mui. Ka ‘oku ou ‘o hake pē ‘e au ‘a e *issue* ko ení he’etau lave ki aí. ‘E Hou’eiki Nōpele, kuo taimi ke tau ngāue fakataha, ke tau lava ma’u ha fa’ahinga, fa’ahinga fononga’anga ke tau tanupou ‘aki ‘a e Fale ko ení, pea tau fononga ai ki he kaha’ú.

Lord Nuku : Sea, ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu pē ki he fo’i ongoongo ‘a e Fakafofongá. Na’e ‘ikai ko e me’a ia na’e fai ki ai ‘ema pōlave ko ia ‘i Siaina ko ena ‘oku ne laú. He na’e hu’akava’ia ‘a e Fakafofongá ia he taimi ko ia na’e fai ai ‘a e fo’i me’a ko ení. Pea ko e me’a ‘e tahá, ‘oku ou ki’i tokanga atú Fakafofonga, ‘oku tau lolotonga ngāue fakataha pē, ‘oku ‘ikai ke tau mavahevahe Sea, ko e ki’i kole atú ia.

Mo’ale Finau : Sea, ko u kole fakamolemole pē ki he Nōpelé, na’e ‘ikai ke u hu’akava’ia Sea he me’a ko ení. Kaekehe ‘Eiki Sea kuo lave ‘a e fakamalanga ‘a e motu’á ni, ko u kole pē ki he Minisitā ke kātaki mu’a ke tokanga ange mu’a ki he me’a na’a ku hoha’a ki ai ‘anenaí he lēsisita tu’o 2, kae pehē ki he *digitize* ‘a e lēsisitá. Ko e me’a ia ko ē na’a ku lave ai ko ē ki he Nōpelé ko e ki’i *issue* pē ‘i tu’a ‘Eiki Sea kou ‘o hake he ko u tui ‘e ‘o hake ‘a e me’a ko ení ‘amui ange, pea ‘oku ou tui te tau lava leva ‘o sio ko e hā ‘a e fononga’anga te tau fononga aí mālō.

Tokanga tokosi’i kakai ‘oku lēsisita fili

Sāmiu Vaipulu : Tapu mo e Seá, tapu mo e Palēmia Le’ole’ó mo e Hou’eiki Minisitā, tapu ki he Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘Eiki Sea ‘i he lipooti ko ení, ‘oku ‘i ai e ngaahi fakamatala ko eni na’e lipooti ‘e he Komisoni Filí, ‘oku ai e fekau ai, ‘oku mahino mai kia kitautolu. ‘Uluakí Sea, ‘oku si’isi’i ‘a e lēsisita ‘o e kakai. Ko e fika ko eni ‘i he

peesi 19, ko e tokolahi 'o e kakai lēsisitá. 'I he'eku manatú 'Eiki Sea, ko e taimi ko ia na'e vahevahe ai ko ē faka-Vāhengá, na'e 'i ai e fo'i fika na'e ngāue'aki 'i he taimi ko iá, ko e 5 afe, lahi'aki e peseti e 10 si'i 'aki e peseti 'e 10 pea makatu'unga mei ai 'a e fo'i Vāhenga. Tukukehe 'a Ha'apai pea mo Niua, he na'e 'ikai ke ma'u e fika ia ko iá. Na'e fulihi leva e founa ia ko ē ki Ha'apai pea mo Niua 'o ngāue faka-siokālafí ia. Kae 'i he vakai ko ē ki he tokolahi lēsisita ko ia 'a Niua, meimei ko e tokolahi tatau pē ia ko ē kuohilí pea mo e, .. na'e makatu'unga 'a e vahevahé, mei he tohi kakai ko ē fakamuimui taha, 'i he taimi ko iá. 'A ia ko e tohi kakai 'o e 2006 na'e ngāue'aki. 'A ia tau pehē hangē ko e Vāhenga ko eni 'oku 'i ai e motu'á ni, na'e 'i he 5 afe tupu. 'A ia 'o lava leva ia ke fai ai e vahevahé. 'Oku mahino mai, 'i he tu'u ko eni 'a e fika ko eni, 'oku vaivai 'aupito 'a e lēsisitá. Pea hangē ko e me'a ko ē 'a e Palēmia Le'ole'ó, 'a e anga e tu'u 'a e *National ID* pea mo e Komisoni Filí, na tu'u kehekehe. Ka na'e lava pē ke na ngāue kinaua he kuohilí 'Eiki Sea. Ko u tui kapau 'oku 'ai ke 'osi 'a e 'ai ko ē 'a e *National ID* pea toki toe ō mai 'a e kakaí ki hē, 'e lahi ai 'a e fehalaakí. Ko e hā hono kovi 'a e 'alu 'a e kau ngāue ...

<008>

Taimi: 1155-1200

Sāmiu Vaipulu : ... 'a e Komisoni Fili 'o fakamā'opo'opo mai e me'á koe'uhí ko 'enau ngāue ko ē, ke ma'u 'a e totonú. Faingofua pē ngāue ia 'Eiki Sea ka ko hono ta'efái.

Holoki e tokoni fakapa'anga ki he ngaahi vāhenga 'o fakatatau ki honau tokolahi

Ko e ua ki aí 'Eiki Sea, me'apango pē ko e 'ikai ke 'i heni e Fakafofonga Niua, 'oku tonu e fokotu'u ko ē 'a e Minisitā Laó, ki'i holoki pē vahé. Ki'i holoki pē ia 'o vahe vaeua pē vahe tolu 'e taha fakatatau ki he 'avalisi ko eni. Pea to'o leva mo e 'ū *subsidy* ko ia na'e 'ai ki Niua, pea ki'i, to e ki'i 'ai'ai fakalelei leva pea vahevahe taau ia ki he kakai ko ē 'o e fonuá mo e anga 'enau ma'u'anga pa'anga. 'Oku tānaki mai ki he tānaki'anga pa'anga ko ē 'a e Pule'angá 'o fua 'aki 'a e fatongia 'o e Pule'angá, kā ko e hanu ia Sea, 'a, faufaua. Te'eki ai ke ki'i me'á kuo hanu, kaikehe Sea tau vakai pē mu'a ki he'etau Lipooti. 'Eiki Sea, pea ko e, hangē ko e me'a foki ia 'anenai kā ko e me'a eni ia 'oku kehe.

'Uhinga na'e vahevahe ai e fili ki he ngaahi vāhenga fili he taimi ni

Ko e makatu'unga ko ē 'o e fili faka-vahe ko eni, na'e makatu'unga ia mei he ngaahi savea na'e fai 'e he Kōmiti Tu'ipelehaké, Kōmiti Tapatolu pea pehē ki he Komisoni 'a e fiema'u ko ē 'a e kakaí. 'A e 'ikai ke to e 'asi ange honau Fakafofongá 'o nautolu he 'osi ko ē 'a e filí, he fakalūkufua. Ma'u pē foki ia 'e he kautama Nuku'alofa, 'ikai ke to e a'u 'a e tama Nuku'alofá ia ki Niutōua toki 'asi pē ki ai he fili hoko. Ko e makatu'unga ia na'e vahevahe pehē ni ai 'a e filí, ko e fiema'u ia 'a e kakai 'o e fonuá.

Pea ko e 'uhingá ko ē na'e māvahe ai mo e Hou'eiki Nōpelé ko e loto pē mō ia, ia 'o e kakaí ke kei 'i he Falé ni 'a e Hou'eiki Nōpelé. Na'e 'ikai ke to e fakalahi honau fiká ke tatau mo e kakaí, kā na'a nau 'i heni ké nau fakamaau 'a e ngāue ko ē 'a e Falé ni 'oku faí. Fakamaau'i ko fē fa'ahi ko ē 'oku tonu, té nau 'i ai, fē fa'ahi 'oku halá, 'oua tē nau kau ki ai. Pea na'e makatu'unga pēhē 'Eiki Sea 'a e fokotu'utu'u ko ē 'o e 'ū me'a ko eni, pea 'oku tui pē kapau 'oku 'i ai hā ngaahi

me'a 'oku kehe mei ai, toki fakakaukau'i lelei pē ia he 'alu atu ko ē 'a e ngāue mo e anga ē fāliunga 'o taimí.

Kā 'oku ou tui 'Eiki Sea, 'oku mahu'inga 'aupito 'a e Lipooti ko ení pea 'oku tui au, pea 'oku ou fokotu'u atu 'e au 'Eiki Sea ke tau tali 'a e Lipooti ko ē 'a e Komisoni Fili ke tuku atu ia, kā tau hoko atu ki ha ngāue 'e taha. Mālō 'Eiki Sea.

Lord Tu'i'āfitu : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, ka e fai pē hā ki'i fakahoha'a 'i he 'uhinga e mahu'inga 'o e Lipooti. 'Anepō na'e fai 'eku sio ki he ki'i katuni 'i he *Sydney Herald*. Ko e fehu'i 'a e ki'i kumā ki he ki'i fōkisi. Talaange 'e he ki'i kumā, "ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e *Federal State*, pē ko e Pule'anga 'o Niusauelē. Ko e hā ē me'a te ke fakatokanga'i, ko hai 'a e Kanititeiti mālohi taha hení?"

Pea ko e tali mai ia 'a e fōkisi, 'okú ke 'ilo'i pē ko e fōkisi au. Kuó u poto he kākā, kā té u lava pē au ia 'o to e fai hā kākā ké u hāngē hā laioné. Pea siosio pē ē ki'i kumā, "o fēfē fōkisi". He'ikai ke tau to e lava'i 'etautolu 'a e Fika 1 'o Niusauelē. He ko hono 'uhingá, ko e hā ē Pōlitikale, ko e kemipeini. Ko e Fika 1 ia 'o Senē, 'okú ne ma'u 'e ia 'a e *support* 'a e fu'u kautaha keli malala lahi taha ko ē 'a 'Aositelēliá ni mo 'ene kau poupou 'oku tu'u 'i he feitu'u faka-hihifó. Pea ko e pēhē atu leva 'e he ki'i kumā. "A ia fōkisi ko e kemipeini?". Ko ia ia. ko e me'a ia 'e ma'u ai 'a e māfai. "Pea ko e hā leva 'a e māfai ko iá". ...

<000>

Taimi: 1200-1205

Lord Tu'i'āfitu: ... Tali ange fokisi, ta fakanounou. Ko e palōmesi loi.

Sea, ko e mafaí, mo'oni e lea 'a e taha e Minisitā kuo mama'o. Mau lele atu 'o fanongo Fale Alea he 1974, 'a Toketā Tapa. Pea ko e me'a ia 'a Tapá. Me'a pē ua 'oku mahu'inga ke tau hanga 'o siofi ai 'a e langa 'o e fonuá 'uma'ā hono fokotu'utu'ú. 'Uluaki, ko e 'ikonōmiká. Ua, ko e mo'uí kae lava ke tau ma'u ha kaha'u lelei. He ko 'etau va'inga holo ko ení, pea mo 'etau vilo takaí, pea mālie 'etau talanoá. 'Oku pule ma'u pē 'ikonōmiká. Pea kapau 'e tataki e 'ikonōmiká he 'ikai tonu ke ne hōhoa tatau mo e mo'uí, ko e mo'uí, tapu mo ho Fale ni Sea, he 'ikai to e ma'u ha *spare part* ia ha falekoloa.

Mahu'inga ke lēsisita e kakai ki he fili

Sea, ko e me'a 'oku me'a ki ai e Fakafofonga 'o, Fakafofonga Kakai 'i Ha'apaí kae 'uma'ā e Minisitā. Ko u pēhē 'e au kei kilukilua ia. He ko māmani, ko e mafaí ia 'oku ma'u ia he pa'angá. 'Amelika, ka 'oku ke fie kemipeini ke ke Palesiteni, tokotaha pē na'e ofiofi he feitu'u 'oku 'i ai e *cash*, 'i ai mo e ngaahi fu'u kautaha lalahi 'o teke leva. Ko e maumau'anga ia e politikí ki he mafaí. 'E 'alu ma'u pē tu'umālie ia 'o tu'umālie. Ko e kakai ko ē 'oku talotolotó, 'e ngāue'aki leva ia 'e he tu'umālié. Ko e me'a pē ia 'oku tonu ke tau tokanga ai 'o fakahoa ki ha ngaahi fokotu'utu'u 'e fai 'e he Kōmiti Fili ko ení. Me'a mahu'inga 'aupito. Kiate au, ko 'eku lave'i 'a 'Aositelēlia mo e ngaahi fonua Tu'apule'anga, ko e tokotaha kotoa pē ko ha sitiseni, kuo pau ke lesisita ki he filí. Ko e fika ko eni na'e me'a ki ai e Fakafofonga Faka-Fale Alea 'o 15 Vava'ú, 'oku mo'oni 'aupito. Fakakātoa 'a Tonga ni he fili 'o e 2017 ko e toko nima kilu hiva mano mā tolu pē. 'Oku 'i fē leva

e fu'u toko taha kilu tupú. Kiate au, hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga mei Ha'apaí. Kapau na'e 'ikai ke fai 'e he Kōmiti ko ení ke tonu 'a e tatakí e 'uhinga 'o e filí mo e mahu'inga 'o Kanititeití he hoko ha fili pea toki fili e kakaí, 'e sēsēlue pē fa'unga ia ho Fale ni Sea mo e tatakí ha Pule'angá. 'A ia ko e ngaahi me'a ko ení te te tau teke 'i tu'a, ka 'oku tonu ke tau siofi pē 'a e fo'i mīsini ngāue 'oku ne sivi lelei ha tokotaha ke hū ki he Fale ko ení. He 'ikai ke puli 'a e me'a ko e politikale ia 'i he ma'u me'á. 'E 'ikai puli 'i he politikale ia ha tokotaha 'uhinga lelei mo mahu'inga mālie. Pea 'ikai puli ki he politikale ia ha taha 'oku fiema'u 'i he maama 'o e 'atamaí he taimi 'oku fiem'au ai 'e he fonuá 'i ha taimi. Pea kiate au, ko e fika ko eni 'oku ne 'omai ko ení, ko e vaeua pē 'o Tonga ni ia 'oku filí. Pea 'i he paaki, peesi 20 ke me'a ki ai 'a e Minisitā, fetō'aki leva ai e mahu'inga ia 'o e tokotaha filí 'i he ta'u motu'á. Peseti 'e 25 'a e ta'u 21 ki he 30, 31-40 peseti 'e 24, 'alu 'alu hifo ai pē 'o a'u ki he kau ta'u a'u'á peseti pē 'e 1. 'Oku fakamahino leva ia ki Tongatapu 3 'oku fema'uma'utaki e mahu'inga ia 'o e fili ki he Fale Alea 'i he kakaí 'oku nofo 'i he fo'i feitu'u ko iá. Ka kiate au, 'e mahu'inga mālie tokolahi 'o e fili e kakaí, ke to e fakamānava 'e he potungāue ko ení mo 'ene Minisitā, 'a 'ene kau ngāue pea fai ha ngāue ke lesisita e kakaí ki he filí. Hangē ko e me'a 'a e Fakafofongá, 'oku 'ikai ke u lave'i 'e au pē 'oku totonu ko ā pē 'ikai. Ke takai ha Fakafofonga 'o kumi ha kakaí hono fonuá ke fili 'iate ia. Ko 'uhingá 'oku 'ikai ke u tui au ia ko ha fatongia totonu ia ha kanititeiti, pē 'oku fakalao he Komisoni Filí ke te kumi e kakaí ke fili 'ia kita 'uhingá ko e feitu'u 'oku te fili mei aí. Ka ko e fatongia ia 'oku tonu ke mea'i lelei ia 'e he 'Eiki Minisitā ko ení mo 'ene potungāue. Pea fai 'ene patisetí, ke 'oua to e me'a mai 'o lipooti faka'ofa he Fale ni. Ki'i toko 3 pē. 'E hingaki kia hai 'a e fehu'í, mei he kakaí filí, mei he kau kanititeití. 'ikai ko kita 'oku 'i ai e port foloio 'oku te fai 'ete homeward. He 'oku kau 'a e potungāue ko ení, potungāue mahu'inga. Pea te u pehē, ko e mate mo e mo'ui eni ha fonua ka hala e fokotu'utu'u mo e teu 'oku faí he Komisoni Filí. 'A e fili e kanititeiti totonu ...

<001>

Taimi: 1205-1210

Lord Tu'i'āfitu: ... 'oua 'e hangehangē he 'e malele noa'ia pea 'e kovi leva 'o taulatu'u ki he ngāue 'a e Kanititeití, me'a ko ē kuo fakapapau'i ki he'enau ngaahi taumu'á.

Lēsisita e kakaí ke ma'u 'a e fika totonu mo e feitu'u totonu 'oku fili mei ai

Pea ko hono uá, 'Eiki Sea, 'oku 'i ai e me'a 'oku ou hanga 'o fakatokanga'i heni. Kapau 'e fai e Komisoni ko ení, 'a hono lesisita e kakaí, ke tau ma'u ai e fika totonu 'o e kakaí mo e feitu'u 'e fili mei aí. He 'oku 'i ai e palopalema heni. Ko e taimi ko ē 'oku me'a atu ai e Hou'eikí he 'A'ahi Faka-Fale Aleá, pea mo e *constituency fund*, 'o 'alu ki ha ki'i fo'i vāhenga, 'oku tuifio ai e kakaí kehekehe ia 'oku nau fefili'aki kinautolu ia 'i he'enau kau Kanititeití. Ka 'oku nau tali kinautolu hono tālanga'i 'a e me'a ko ē, feitu'u 'oku fili ai e Kanititeití ko iá, te nau toe ma'u monū nautolu ia mei he me'a 'oku tonu ke ma'u pē ia 'e he kau fili totonu 'oku nau si'i filí. Hangē ko e 'uhinga, ko e loto e 'o e kakaí, 'oku fa'a 'ai he Fale ko ení. Kau ia he 'ū me'a 'oku ou fakatokanga'i lelei 'aupito. Hangē ko eni ko homau vāhengá, 'a Neiafu, 'oku ou faka'apa'apa'i pē 'e au he 'oku 'ikai ke kehekehe 'a Vava'u ia ki Vava'u, 'ikai ke mau tō 'ā vahevahe. Ko homa vāhenga ko eni mo e Fakafofongá, ko vahe motu, nau si'i ōmai 'o me'a i Neiafu, ko e 'uhingá ko e ngaué mo e akó. Ko e tufa ko ē 'ema tangikē vai, nau 'i Neiafu kotoa pē kinautolu ia. Kuo pau pē, pau pē ke fakatotofu, 'a e motu hahaké, mo e 'otu motu laló. Pea ko 'ene 'osi pē ko iá, holomui leva kinautolu ki honau feitu'u ko ē, 'oku to e 'i ai pē mo 'enau Fakafofonga ai, 'o ma'u ua ia, ma'u lahi ia. Pea

ko e fatongia foki ia ‘oku tonu ke fakatokanga’i ‘e he Minisitā, *allocate, locate* lelei e kakaí, pea nau toki fehikitakí, pea liliu ai ‘a e ngāue e ‘ofisi ke ‘ilo kae toki fai e ngāue faka-komipiuta ko ení.

Ko e faka’osí pē, 'Eiki Sea, ‘oku ou fakamālō ki he Minisitā, mo’ene ngaahi fokotu’utu’ú, ka ‘oku tonu ma’u pē ke mu’omu’a ‘a e ivi ‘oku ne toho e hoosi ‘i he salioté. Leveleva e fakahoha’a, mālō.

Veivosa Taka: Sea, tapu pea mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki e Fale 'eiki ni, kae 'atā mu'a ki he motu'a ni, Sea, ke 'oatu 'eku fakakaukau, fekau'aki pea mo e lipooti 'a e Komisoni Filí. Sea, 'oku ke mea'i pē ko e taha eni ha fa'ahinga lipooti 'oku tofuhia ai e vahefonua, Tongatapu, 'Eua, Vava'u, Ha'apai mo Niua, pea 'oku fiema;'u ke 'oatu 'emau ngaahi *opinion* mo e ngaahi fiema'u 'a e kakai fakatatau ki he ngaahi fili.

'Eiki Sea, ko e me'a 'uluaki 'oku ou fie fakahoha'a aí mei he peesi 22, fekau'aki pea mo e fokotu'u 'oku 'omi mei he Komisoni ko ení, 'o fekau'aki pea mo e founa, 'i hono feliliu'aki 'o e founa filí. 'Oku ou tui ko e fakataha ko 'ení, na'e fai ia 'i Potukali. Pea na'e lave ai fekau'aki pea mo e ngaahi fili, ke liliu 'etau filí ki ha founa faka-komipiuta, ke ke me'a pē 'i 'api pea ke fakahoko mai pē ho'o filí. Pea 'oku ou tui ko e me'a ko ē na'e hoha'a ki ai 'a e fakataha ia ko ení, ke 'ave ki he ngaahi kolo iiki angé, pea na'e 'omai 'enau ngaahi fiema'ú, nau loto pē nautolu ia ke nau 'alu ki he'enau ki'i la'ipepá. Ka 'oku ou tui ko e kongá ia 'oku kei fai ai 'a e nofó. Ka 'oku ou poupuu lahi au ia, 'Eiki Sea, ki he founa na'e 'o hake ai 'e he Ha'apai 12, fekau'aki pea mo e founa faka-*electronic*, fakaonopooni. 'Eiki Sea, ko e kongá ko ē 'oku tau lave ki aí, ko e ngaahi hiki foki mo e ngaahi fakalakalaká 'oku 'i ai hono me'a fakamahu'inga fakapa'anga.

Fokotu'u ke hiki 'a e lēsisita kau kanititeiti fili Fale Alea ke pa'anga 'e 1,000

Pea ko 'eku poupuu ki Ha'apai 12, ke fakapa'anga 'a e Komisiona Filí, ke nau lava 'o fakahoko 'a e, ko e fokotu'u mahu'inga eni, Sea, 'a ia ko 'eku poupuu ki aí, ko'eku fokotu'u ha seniti ke ma'u ai ha fa'ahinga, 'a eni 'oku pehē ko e *digitize*, 'oku fiema'u 'e he Fakafofonga 12, Sea. Hiki mu'a 'a e lēsisita e Kau Fakafofonga Fale Alea 'o 1,000, kae lava ke a'usia 'a e ngaahi,

Sāmiu Vaipulu: Sea, ki'i fokotu'u atu pē ki he Fakafofongá. Ke fakafuofua mu'a 'a e kolé, ke tuku pē ki he Pule'angá ke fakafuofua ki he hiki fakapa'anga 'a e fonuá, na'a toe tānaki mai ha tukuhau ki he kakaí mo e faka'ofa.

Veivosa Taka: Sea, mālō 'aupito e, 'oku 'i ai mo e ngaahi puipuitu'a ia e 'uhinga 'oku ou 'o hake ai 'a e hiki ko ení, Sea, ka 'oku lōloa e taimí ki he'eku fakamatala'i 'eku 'uhingá. Ko e 'uhingá 'e tokoni ki he me'a ko eni 'oku 'o haké, ke feau pea mo ta'ofi 'a e feinga ke faihalá. Ua, 'e lava ai 'o ...

<006>

Taimi: 1210-1215

Veivosā Taka: ... ta'ota'ofi 'a e kau tila ko ē ko ē 'i loto he fili 'uhinga pehe ni Sea 'i ai hoku tokoua 'oku ou loto au ke hū mai e ongo fo'i tokoua ke na hanga 'o *support* au ka na kosi poini mei he ngaahi 'elia 'oku nau 'i ai. 'A ia 'e lava 'e he founga ko eni 'oku mataua 'ene fokotu'u 'oku 'oatu hūfanga he fakatapu ke ne lava 'o poupou'i 'a e ngaahi me'a mahu'inga 'oku fiema'u ke fakahoko fakatatau ki he 'ofisi ko eni.

Poupou ke fakataha'i 'a e 'ofisi ID mo e 'ofisi lēsisita fili

Ko hono ua Sea 'oku ou poupou atu ke fakataha'i 'a e ID mo e lēsisita hangē pē ko ē ko ho'omou me'a atu ki he Kasitomu 'oku 'i ai e ki'i *one stop shop* 'oku ma'u pē ai 'a e *procure* 'oku ma'u pē ai 'a e totongi e hā totongi e tukuhau mo e tute mo e hā fua 'a e ngaahi me'a ko ia fakafehoanaki ia ki he si'i lele mai 'a e kāinga mei motu Sea 'oku 'ikai ke nau fu'u lave'i pē 'oku 'i ai ha me'alele ke nau ngāue'aki ke nau lele ki hē lele ki hē kā 'oku ou tui 'e ma'u pē ai.

Ko hono ua 'oku ou toe hoha'a ki ai 'Eiki Sea fekau'aki mo hono faka'ai'ai pehē 'ehe Komisoni Fili faka'ai'ai 'a e tau'atāina, ua faka'ai'ai 'a e ta'u 21 fo'ou, kā ko e me'a ko ē na'e lave ki ai 'a 15 'a 12 'Eiki Sea fekau'aki mo 'etau fānau ko ē ko ē 'oku nau lele mai mei Ha'apai 'o ako heni he 'univēsi *USP* pē ko *TTI* 'oku nau a'u ki he ta'u 21 'e to e faingata'a ha'anau feinga ki Ha'apai kae fēfē ke 'omai pē ha'anau tohi mei he 'apiako ko e taha ia mei Faleloa pea fakafaingofua. 'Oku ou tui 'Eiki Minisitā ko e konga ia 'oku lave atu fekau'aki pea mo e founga hono fakahoko 'o e lēsisita ke tau lava 'o ma'u kakato ai.

Ko hono hoko 'Eiki Sea fekau'aki pea mo , mo 'emau lele holo 'o kumi ha'amau *vote* ki he'emau fili 'Eiki Sea kapau 'e fai e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Vava'u mahalo 'e to e tu'u mai 'a fa'itoka 'o fili 'ia kita kapau te te tangutangutu pē. 'Oku fiema'u ia ke te lotu mo ngāue. Pea 'oku ou tui ko e ngaahi me'a ia hangē 'oku 'ai ke pehē 'oku 'i ai ha ni'ihi 'oku nau fakaloto'i kā 'oku ou tui ko e founga ia 'oku fakahoko ai 'etau ngāue.

Poupou ke tu'uma'u pē lahi 'o e pa'anga 'oku vahevahe ki he ngaahi vāhenga fili

Ko e me'a hono hoko 'Eiki Sea 'oku ou faka'osi'aki 'eku lave ko e 'uhinga ko e tu'unga 'oku 'o hake ko ē he ki'i fonua mama'o. 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē 'etau ki'i fānau hūfanga he fakatapu ko e si'isi'i taha ko e tokotaha ia 'oku 'ave ki ai 'etau tokanga fakamoleki lahi e konga e fāmili honau taimi. Pea 'oku ou tui ko e konga ia 'oku ou pehē tuku pē hono fakahoko e ngaahi me'a ko eni 'oku 'o hake ko eni fekau'aki mo e si'isi'i 'o e fonua mama'o. Kā 'oku ou tui ko e si'isi'i 'a pakihikihi, neongo pē na'a nau tōmui mai he tau kā 'oku ou tui na'a nau feinga mai pē kā ko hono fakakātoa 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu ki he Feitu'u na ma'u e taimi mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Tongatapu 3

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea e ma'u faingamālie, tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Palēmia Le'ole'o tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko e tu'u hake pē 'o fakamālō ki he 'Eiki Minisitā hono 'omai e līpooti pea fakamālō eni ki he kau ngāue ko eni e Komisoni hangē ko 'ene me'a ko e toko tolu pē 'oku ou tui ko e kau ia he ngaahi pole tonu ke fakatokanga'i he 'Eiki Minisitā pea mo e Pule'anga 'a ia pē ke toki fakatokolahi na'a lava ai 'o fai ha ngāue ngaahi palopalema mo e ngaahi pole ko eni ki he Hou'eiki Mēmipa ko eni ho Fale 'Eiki Sea.

To’o ‘a e hingoa ‘o kinautolu kuo pekia mei he lēsisita fili

‘Oku ‘asi lelei pē he līpooti ni Sea he peesi 19 na’e fai e ngāue lahi ‘a e Komisoni ko ‘enau feinga koe’uhī ke to e tokolahi ange ‘a e kau lēsisita ko kinautolu ko eni ‘oku nau kau mai ki he fili hangē ko e me’a ‘oku fa’a fai ki ai ‘a e feme’a’aki ko ‘ene tokolahi ange ko e lelei ange ia fakafofonga’i mai leva ‘a e tokolahi hotau kāinga mei he ngaahi vahe kehekehe ‘a ia ‘oku ‘asi pē heni he palakalafi ua ‘a ena ko ena peesi 19. Na’a nau fengāue’aki vāofi pē mo e Fale Lēsisita ki he fā’ele, pekia mo e mali ko e ‘uhinga pē foki ke mahino kia kinautolu kuo mālōlō ke to’o ia mei he lēsisita fili, kae fai e ngāue mo e Pilīsone mo e ngaahi va’a ko eni ‘a e *Justice* ko e ‘uhinga ke to’o ‘akinautolu ‘oku nau ngāue pōpula mei he lēsisita fakatatau ki he kupu 23 ko ena ‘o e Konisitūtone pea na’a nau to e fakahā mai pē hena ‘a e Lao ko ē ki he fili Fale Alea. Ka ‘i ai ha taha ‘oku ‘ikai ke, ‘oku tonu ke lēsisita kae ‘ikai ke lēsisita. ‘Oku ‘asi mai hena ko e tautea ki ai ‘oku ‘ikai totonu ke laka hake ‘i he pa’anga pē ‘e 50. ‘A ia ko e fakamā’opo’opo mai ena enau feingá mo fakamahino mai pē mo fakamanatu ki he kāinga ko ia ‘oku nau lava ‘o filí. ‘Oku fiema’u ia ‘e he Laó ke nau kau he filí. Pea ‘i he taimi tatau pē na’a nau faka’asi mai hena Sea ‘i he fili ko eni ‘o e Novema 2017. Na’e hiki hake ai ‘o toko 5 mano 9 afe mā tolu, ‘a ia ko e hiki’aki ia e peseti ‘e 14 poini 6 pē ko e mei peseti ‘e 15 mei he tokolahi ko ē ‘o e fili he 2014. Mālō.

Eiki Sea: Tongatapu 3, ko ‘etau taimí kuo ‘osi. Hou’eiki, ko hai ‘oku kei feme’a’aki ‘i he līpooti ko ení, mou faka’ilonga mai angé.

Siaosi Sovaleni: Ko e fakamālō atu pē ia Sea ko e ‘uhinga he ‘oku ‘ikai ke me’a mai e Hou’eiki, kāinga ko eni ‘oku mau fakafofonga’i maí, ki he ngaahi fakamatala mahu’inga ko eni ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā mo ‘ene vāhenga. ‘Oku mahino pē lahi e ngāue.

Eiki Sea: Hou’eiki toloi e Falé ki he 2.

Siaosi Sovaleni: Faka’osi pē na’e ‘ai ke u fokotu’u atu pē, Mālō Sea.

<007>

Taimi: 1415-1420

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*).

Eiki Sea: Hou’eiki, na’e toloi mai e Falé ki he 2.00 ‘oku kei toe pē e taimi ‘a e Fakafofonga Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Hangē ko e, Sea, ko e fakahoha’a ‘aneuhú, ki he fakamuimuitaha ko eni e ngāue ko eni ‘a e va’a ko ení, na’a nau hiki ai ko ē ‘o lava ‘o lēsisita ai e toko 59,003, ‘a ia ko e ‘alu hake’aki ia ‘a e pēseti ‘e 14.7 mei he toko lahi ko ē ‘o e kau fili mei he 2014. ‘A ia na’e lesisita ai ‘a e toko 51,447 (nima mano tahaafe fāngēau fāfītu), ‘a ia ‘oku ‘asi pē heni ‘oku ‘i ai e fakalaka he ngāue hono feinga’i ke to e kau mai hotau kāinga ‘i he lesisita ki he filí, ‘o hangē pē ko e ngaahi fokotu’u fakakaukau he feme’a’akí. ‘Oku ou tui ’oku kau pē eni ha ngaahi me’a

ke ne teke atu ke to e lelei ange mo to e toko lahi ange hotau kāinga ‘oku kau mai ki he ngāue mahu’inga ko eni.

Mahu’inga ke vakai’i e tokolahi ‘o kinautolu ‘ikai lēsisita fili

‘Oku to e ‘asi pē foki heni ’i he peesi 20, Sea, ko e peseti ‘e 70 ‘o kinautolu kotoa na’e lēsisita na’a nau lēsisita ‘i Tongatapu ni, ‘a ia ‘oku hangē ko e fakalukufua, hangē pē na’e ‘osi fai ki ai e me’a ‘a e Hou’eiki Mēmipa. ‘A ia ko e toko 59,000 (nimamano hivaafe) mei he toko 105,000 (tahakilu nimaafe) ko ē kau katoa fakatatau ki he tohi kakai ko eni ‘o e 2016. ‘A ia ko e toko 40,000 leva ‘oku tau pehē ‘oku pau pē ke vakai’i, he ‘oku ‘i ai ‘akinautolu ’oku *under* he 21, mo e alā me’a pehē, ke sio ange pē ko e hā leva e fika ‘o kinautolu ’oku ’ikai ke lēsisitá. ‘I he kongā ki lalo pē e peesi ko iá, Sea, ‘oku ’asi mai ai, pea ’oku kau eni he me’a fakafiefia, mei he ta’u 21 ki he ta’u 30, ko nautolu na’e toko lahi taha ‘i he lēsisita ko eni ki he fili 2017. ‘A ia ‘oku kau heni, mahino heni ‘a e kau mai ‘akinautolu ‘a e to’utupú, pea mo kinautolu kuo toki ’osi ta’u 21, kuo nau fie kau mai ki he ngāue mahu’inga ko eni, ko e fili, Sea. Pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e fakamālō heni ki he ‘Eiki Minisitā pea mo ‘enau kau ngaué ‘i hono teke mai ko eni ke toe toko lahi ange ‘a e kau kaumai ki he filí. Ka ‘oku ’i ai pē ‘a e faka’amu na’a toe lava ‘o to e lelei ange.

Ke fakatokanga’i ‘a e ni’ihi ‘oku nau lēsisita fili tu’o 2

Ko e ki’i me’a pē ia ‘e taha, Sea, hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Kau Fakafongá, ‘o hangē ko e lēsisita tu’o 2, ‘oku ‘ikai ke u ’ilo pē ‘oku anga fēfē, kae mahalo ‘oku ’aonga ke ngāue ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā, kae ’uma’ā ‘ene kau ngaué, he ‘oku pau foki ke te ‘alu atu mo ‘ete tohi ta’u, mo e alā me’a pehē, ‘a ia ‘oku ’ikai ke u ma’u pau pē ‘e anga fēfē ‘a hono ’aí, ka ‘oku sai pē mahalo hono ’ohaké, Sea, ke lava ‘o vakai’i. He kapau ‘oku pehē leva ia, mahino ia ‘oku tohi ta’u ua, pea ko e palopalema kehe ia, pea ‘oku tonu pē ke fai ha sio ki ai, Sea.

Pea ko e ‘oatu pē ia e ngaahi me’a lalahi ki he fika ko eni ’oku ’omai ’i he lipootí, ka na’a ku faka’amu pē au na’e kau mai heni pea mo e ola ko ē filí, he ko e lipooti eni he ‘osi ko ē ‘a e filí ...

<006>

Taimi: 1420-1425

Siaosi Sovaleni: ... pea kapau na’e kau mai heni mo ha tēpile he ola he ‘oku ou tui ‘oku tonu pē ke fakatokanga’i kau pē he ngaahi fakamatala ‘oku tuku mai ko eni ki he Fale ni. Pea ko ia pē Sea ‘oku ‘ikai to e ‘i ai ha me’a ko e fokotu’u atu pē mo, ‘a e ngaahi fokotu’u fakakaukau ko ia ‘oku ou pou pou atu ki he fokotu’u ko ia tau tali e lipooti. Malo

Mahu’inga kau mai kakai Tonga nofo muli ki hono fili kau Fakafongā ki Fale Alea

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Sea. Sea ko e ki’i me’a si’isi’i pē ‘oku ou tokanga ki ai fekau’aki mo e lipooti ko eni. Sea na’e ‘i ai pē ‘a e hoha’a ia ‘a e tokolahi ‘a e kakai hotau kāinga ko eni ‘oku nau nofo muli tautefito eni ki ‘Aositelēlia, Nu’usila pea mo ‘Amelika. Pea ‘oku ou tui na’e fa’a kau pē hono tālanga’i ko e

‘uhinga ko e fakalakalaka ko eni ‘o e tekinolosia ‘oku tau fononga mo ia ‘Eiki Sea, na’e ‘i ai pē ‘a e fakahoha’a ‘anenai ki he lava ‘o *digitize* pē ko e faka-*computerize* ‘a e lēsisita pea ‘oku ou tui Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘oku mahu’inga mahu’inga ‘aupito ‘a e kau mai hotau kāinga ko eni ‘i Tonga ‘oku nau nofo ‘i he ngaahi fonua ko eni ki he fili ‘o e kau Fakafofonga ki he Fale. Pea ‘oku ou tui Sea ‘oku mahu’inga ke fai ha fakakaukau ki ai ‘a e Pule’anga ‘oku ou tui ko e konga ko ē ki he fakamole ko e kuonga eni ‘o e *computer* pea mo e *net* he ngaahi me’a pehē ‘Eiki Sea ko u tui ‘e ala lava pē ‘o fai ha kole ia ki he Pule’anga Nu’usila. Ko hono faka’ai’ai foki eni ‘o e tupulaki ko ē ‘o e temokālatai pea mo e kau ‘a e kakai ‘i hono faitu’utu’uni ki he pule’i ‘o e fonua. Ko u tui ko e ‘isiū mahu’inga eni kapau ‘e laumālie lelei ‘a e Pule’anga ke nau fai ha ngāue ki ai ke feinga ke fakakau mai hotau kāinga nofo ‘i muli ki he fili Fale Alea hoko Sea mālō.

Fakamāhino Pule’anga ‘oku tokangaekina pea kei fai ngāue kakai Tonga nofo muli kuo lēsisita ‘ikai Tonga ni ‘aho fili

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ka u ki’i tali atu ai pē kapau pē te mou me’a hifo ki he peesi 25 ‘oku fai e ngāue ki ai. Te mou fakatokanga’i ‘oku ‘osi pehē ‘a māmāni ia fili ‘a ‘Aositelēlia, fa’ahinga ‘oku nau ‘i muli ‘oku ‘Amelika, Nu’usila ‘oku fai e ngāue ki ai. Ko ‘etau kakai ‘oku lēsisita kā ‘oku ‘ikai ke nau ‘i heni ‘i he ‘aho fili. Ko ‘eku hanga pē ‘o fakahoko atu ke mou hanga ‘o mea’i ‘oku ‘ikai ke tukunoa’i eni ‘e he ‘ofisi, ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai pea hangē ko e me’a ‘oku mou lau me’a ki ai ko e ha’u ‘a e tekinolosia tokoni lahi ‘aupito kā ‘oku ‘ikai ke tukunoa’i ‘oku fai pē ‘a e ngāue ki ai tau faka’amu pē na’a lava ‘i he fili ko eni hoko mai ke ha’u ai ‘a e fili ‘a hotau kāinga mei he ngaahi fai’anga fili mei muli ki Tonga ni ‘i he ‘aho ko ia ka mou hanga pē ‘o tokanga’i hifo ‘i he peesi 25 ‘oku kau ai ‘a e tokangaekina ‘o e me’a mahu’inga ko eni mālō Sea pea ‘oku ou fokotu’u atu ai pē.

Hoha’a tu’unga ‘o e tu’utu’uni fai’aki e fili faka-Fale Alea

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea ko e me’a pē ‘oku fai e ki’i tokanga ki ai ‘i heni Sea koe’uhī ko e anga e tu’unga ko eni ‘o e tu’utu’uni ko eni ‘oku fai’aki e fili ‘Eiki Sea. Hangē ko e me’a ko ē na’e toki tali mai he ‘Eiki Minisitā ‘Eiki Sea ‘oku ou tui ta’etoeveiveiua ‘oku tonu ke ‘oange ‘a e totonu ia ki he sitiseni ki he tangata’i fonua Tonga tatau ai pē ia pē ‘oku ‘ifē ka ‘oku tonu ke ne ma’u ‘e ia ‘a e totonu ke ne fili ki he ngāue ko ē faka-Fale Alea ko ē ‘o e fonua ‘Eiki Sea. Kā ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ‘Eiki Minisitā ko e totonu ko ia ‘oku foaki ia ki he tangata Tonga ki he tangata Tonga totonu ko eni ko ē ‘oku ‘i Tonga ni kā ko ‘eku lave’i ko ē ki ai ‘Eiki Sea kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku mavahe atu ia ki muli fakataimi pē ia kae toki fakatonutonu mai pē ko u tui ‘oku tonu ke lava pē ia ‘o fili mai mei muli pau ko ha folau ‘eve’eva pē ko e hā ha fa’ahinga founa kā ko ‘eku tui ‘Eiki Sea ‘oku tonu ke ... ko e totonu ko ia ‘oku foaki ia ki he tangata ki he Tonga totonu. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia ‘eku poupuu ki ai ‘oku ‘ikai ke u tui ki he pehē ko eni ‘e he ‘Eiki Minisitā ke toki fai ha ngāue ki ai pea ‘oku ou tui ‘Eiki Minisitā ko e totonu ko ia ‘oku ma’u ia ‘e he Tonga kotoa pē ke kau ‘i he fili Fale Alea. Ko e me’a ‘uluaki ia ‘Eiki Sea.

Ko e me’a hono ua ‘Eiki Sea ‘oku fai ki ai ‘a e fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā fekau’aki mo e ta’u, ta’u 21. Koe’uhī ko ‘eku lave’i Sea ko e ‘oatu pē ‘a e fakakaukau ‘Eiki Minisitā ...

<007>

Taimi: 1425-1430

Lord Nuku: ... koe'uhi ko e ngaahi monū'ia ko ē fakafonua ko ē fonua ni, 'oku kamata ia mei he ta'u 16. Tau fakafuofua hangē ko e ma'u kekelelé. 'Oku kamata ia mei he ta'u 16 Sea.

Fehu'ia 'uhinga kamata lēsisita fili Fale Alea 'i he ta'u 21 kae 'ikai ko e ta'u 16

Ka ko 'eku 'uhinga 'eku fehu'í 'Eiki Minisitā pē ko e hā ha 'uhinga lelei 'oku kamata ai 'i he ta'u 21. Ka ko e 'osi ko iá 'oku fakangofua faka-Pule'angá 'a e tangata'i fonua Tongá, ko 'ene ta'u 16 'oku ma'u kekelele, fa'u mo hono fāmili pea fononga ia ai he ta'u 'e 4 ki he 5 pea toki kau ia he fili ko eni ko ē 'o e fonuá. Ka ko 'eku 'uhingá pē ko e makatu'unga 'i he hā 'a e kamata ko ē he 21 Sea. Ko e 'uhinga ia e fehu'í atú 'Eiki Minisitā he koe'uhí ko e anga ko ē, ko e fika ko iá kapau ko e fika eni ko ē 'o e ta'u 21 - 30. Pea tau fakakātoa leva ki he 59,000 (nima mano hiva afé), 'a ia kapau te tau to e tānaki ki ai mo e 16, 'oku tonu leva ke tau to e hiki hake'aki ha pēseti. Tau pehē ko e tokolahi taha ia e fonua ni 'i he vaha'a ta'u ko iá. 'A ia kapau te tau to e tānaki ki ai ha pēseti 'e 25, te tau to e tānaki atu ki ai ha meimei (15,000) taha mano nima afe Sea. Ko e 'uhingá pē 'oku kau lelei ki he fonuá ke kau mai e vaha'a ta'u ko iá ki hono alea'i e me'a fakapolitikalé 'i hotau fonua ni. Ka ko e fokotu'u atu pē ia 'Eiki Minisitā, he ko u tui ta'etoe veiveiua, ko e lahi ange 'a e kau maí, ko e lahi ange ngaahi fakakaukau ko ē 'oku 'omaí, tuku kehe 'o kapau 'oku 'i ai ha 'uhinga 'oku 'ikai totonu ai ke kau, 'a e ta'u 16, vaha'a ko ē ta'u 16 ki he ta'u 21 Sea.

Ka ko e fakakaukau ia ko ē 'oku 'oatú ke fakakaukau'i mu'a 'a e Lao ko iá ke fakakau mai kinautolu ki he fili ko ē, ki he fili 'o e Mēmipa Fale Aleá. Kae ki'i fakatatafe atu e fakakaukau'i ko ē ke fili ko ē 'a e kau Nōpele 'e he kakaí he 'oku fakalao pē ia. Ka ko e 'uhinga 'eku fokotu'u atú 'Eiki Minisitā kapau, ke kau ho'o me'a ko ē 'oku ke fakakaukau ki aí, ke fakakaukau'i ange mu'a ke 'uhí he ko e to e, to e tokolahi ange. Ko e me'a ko ē ki he kakai mulí, ko u tui ta'etoe veiveiua hangē ko e me'a ko ē 'oku fokotu'u mai ko ē 'e he fika, mei he Fakafofonga Kakai ko ē 'o 'Euá. Ko e tokolahi taha pē ko e lahi taha e tokoni fakapa'anga ko ē ki he fonua ni 'oku hū mai ia pea mei he pa'anga tokoni ko ē mei muli 'a e kakai Tonga nofo mulí. Pea tau hanga 'o ngāue'aki honau iví, pea taimi ko ē ke nau kau mai ai hono alea'i ko ē 'etau me'a fakafonuá, pea nau lau leva nautolu ia ko e kakai ia 'oku nofo muli. Ka ko e 'uhinga pē ia 'o e fie lave atu ko ē ki he fakamatala fakata'u ko ení, koe'uhí na'a lava ke to e fakakaukau'i mu'a 'Eiki Minisitā Lao ke kau atu 'a e ngaahi fakakaukau ko ení he ko u tui 'e tokoni lelei pē ia ki he fonua. Tuku kehe kapau 'oku 'i ai ha 'uhinga lelei pehē 'oku te'eki ke nau ma'u ha ngaahi poto fe'unga. Ka koe'uhí ko e lava pē 'a e fa'u fāmili ia pea mo ma'u kekelele, ko u tui au ia 'oku 'osi taimi ia ke nau kau kinautolu ia ki he fakakaukau'i hotau fonuá Sea.

'Eiki Minisitā Lao: Mālō 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Koe'uhí kapau 'e ki'i tali mai e Fakafofongá.

Tali Pule'anga fehu'í mei he Fakafofonga Nōpele 'Eua

'Eiki Minisitā Lao: Ko e 'uluakí pē, ko 'ene tu'u ena 'a e Laó. Tau'atāina pē ho'o fokotu'ú 'au. Ko e tu'u ena 'a e Laó, pea kapau ko e anga ia 'o e me'a ki ai 'a e Hou'eikí, tuku mai ke tau hanga 'o fakakaukau'i. Ka 'oku 'ikai ke fu'u mahino kiate au 'a ho'o fokotu'ú. Kuo ke pehē ko e kakai pē 'i Tonga ní ke filí. Ka 'oku ke to e *mention* ko e tokoni lahi tahá ko e 'omai mei muli. Kaekehe,

ko e me'a pē 'oku ou tokanga atu au ki ai, pea ko e fakakaukau mahu'inga, ke lava 'a e kakai Tonga lēsisita Tonga, ke nau lēsisita neongo 'oku 'ikai ke nau 'i Tonga ni ka 'oku nau 'i muli ke fai, kuo ha'u e tekinolosiá, kuo 'osi pehē 'a māmani. Ko tautolu, ka ko e 'uhinga pē 'eku hanga 'o fakahoko atu 'aku 'a e līpooti ko ení, 'oku fai e ngāue ki ai. Ka ko 'etau fetokoni'akí pē ē ka ko hono mo'oní 'oku fai e ngāue ki ai he 'e lava pē 'o, *it will make a difference*. Na ko e ki'i fo'i toko 10 'oku tō'akí, ma'u mai ia mei he fa'ahinga na'e toki me'a atu pē ki muli ...

<001>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Lao : ... kā 'oku hāngē ko 'eku hanga 'o fakahoko atu kia kimoutolu Hou'eiki, 'oku tokangaēkina eni he 'ofisí ke fai hā ngāue ki ai. Pea 'oku tau faka'amu na'a ko e fili ko eni 'e hoko maí kuo 'i ai hā *system* kuo 'osi *in place* ke lava ai ke fai 'a e fili 'a e kakai ko eni 'oku 'ikai ké nau 'i Tongá ni, kā 'oku nau 'i mulí.

Fakamāhino Pule'anga malava liliu ta'u lēsisita fili mei he 21 'i ha fealea'aki Fale Aleá mo e Pule'anga

Pea hangē ko 'eku laú, kapau ko e, 'oku loto taha 'a e Falé, ko e 21 'oku ngali fu'u tōmui, me'a pē ia 'a e Fale ko ení, tau talanoa'i pea ki he Pule'angá ké ne fai mai 'a e liliú. Kā ko 'ene tu'u eni 'a e Lao he taimí ni, 21, manatu'i 'oku 16, 18, 21. Ko e 'ū ta'u eni 'oku fēngāue'aki ai 'a e ngaahi Lao 'o e fonuá. Kā 'o kapau 'oku tau pehē ke 'alu hifo 'o 18, 'oku lava pē ia. Ka 'o kapau, 'oku ou tui tatau au ia mo koe, ko e ta'u 18 ia kuo 'osi lava ē tangata ia 'o *make the decision*, 'ikai ko e 21 pē.

Kai kehe, ko e tu'u ko ena 'a e Lao, kā 'oku hangē ko 'eku lau, kapau pē mou me'a hifo ki he peesi 21, faka'ofa'ofa 'ene 'así. Ha'u pē mei he ta'u 21 - 30, a'u ki he 81, hokohoko hifo ai pē 'a 'ene tokolahí, a'u pē ki he ta'u 81 ko e pēseti si'isi'i taha pē ia. 'A ia ko Tongá ni 'oku tau fiefia ko e 21 - 30 ko e tokolahi tahá pē ia. 'Ikaí ke pēhē ke to e, holo hifo ai pē ki he 24, 19, 13 'alu hifo. 'A ia ku ngalingali ko e **longevity** 'a e mo'ui 'a e kakai Tongá 'oku kei tatau pē ia, ha'u pē, 'alu pē mei 'olunga ki lalo 'a hono tokolahí. 'A ia pea 'oku fakamāhino mai kia tautolu ko e vaha'a ta'u ko eni 21 - 30 ko e vaha'a ta'u mahu'inga 'aupito he 'oku nau fu'u tokolahi. Mālō 'Eiki Sea, kai kehe 'oku ou fokotu'u atu. Mālō.

'Eiki Sea : Me'a mai ē 'Eiki Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō 'aupito Sea pea ko u kole fakamolemole atu he fakalōlōá kā ko u ki'i ongo'i kiate au 'oku ki'i faingata'a'ia hoku konisēnisi he 'ikai ké u tu'u hake 'o 'oatu ē ki'i *issue* ko ení. Kā na'a tau ki'i lahi ē ki'i lāunga ki he *performance* 'a e ki'i potungāue ko 'ení 'o pehē 'oku 'ikai ké nau lava 'o lēsisita mai 'a e kakai ke tokolahi. Kuo to'o mei he feitu'u na'e tuku ai 'a e *National ID* 'o 'ave ia ki Pālasí, ki he 'Ofisi Pālasí. Kā 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga lelei mo ha makatu'unga lelei.

Ko e palopālema foki 'etau talanoa ko eni Sea, 'oku tau fiema'u 'a e fo'ileā 'i he ngaahi peesi *principle* ko eni 'oku 'asi mai he līpooti ko enī, ke 'asi ai ē taliui, pea lava mo e *transparency* mo e ho'ata ki tu'a, mo e *independence* pē ko e tu'u tau'atāinā.

Ko 'eku sio hifo ki he muli ko eni 'oku fakamo'oni mai heni ko *Dalgety* 'oku ou fehu'i atu pē ko hai na'á ne fili 'a e motu'a ko ia, pē na'e fili 'e he Feitu'ú na pē na'e fili 'e he *PSC*, pē fili 'e he Kapineti. Sea tama *defend* ena 'o *Dalgety*, 'ai koe.

Siaosi Sovaleni : Sea, fakamanatu atu pē Sea ... 'a e ngāue'aki hā taha kehe hono hingoa 'oku 'ikai ke 'i heni. Tau foki mai pē ki he līpooti 'oku lolotonga ālea'i.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Eiki Sea, ko e līpooti eni 'oku 'asi ai 'a e hingoa 'o e tokotaha ko eni 'oku fakamo'oni mai. Koe'uhī ko 'eku talanoa atu ko enī hā motu'a 'oku muli.

Siaosi Sovaleni : 'Eiki Sea, fakamanatu pē ki he 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ke tau nofo 'o tukuaki'i hā taha 'oku 'ikai ke 'i heni, ko e Tohi Tu'utu'uni pē ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ko 'eku talanoa atu eni 'i he *accountability* mo e taliui ki he tukuhau 'a e kakaí.

Siaosi Sovaleni : Ko e taliui eni 'oku me'a mai ai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Pea ko e 'uhinga eni 'eku fehu'i 'aku ki he *issue* ko 'enī.

Siaosi Sovaleni : Tuku pē ké u fakatonutonu atu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Na'e fili 'e hai 'a e tokotaha ko 'enī, 'e he *PSC*? Na'e *interview* ia 'e he *PSC*? Na'e tu'uaki tu'a 'a e *post* ko ia?

Siaosi Sovaleni : Ki'i fakatonutonu atu 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'A ia ko e me'a ia Sea 'oku ou faka'amu ke ...

Siaosi Sovaleni : 'Oku 'ikai pē ke fanongo 'a e 'Eiki Minisitā ia hā taimi 'oku tau me'a atu ki aí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki ko u fanongo ki he ...

Siaosi Sovaleni : Ko e fakatonutonu. Ko 'etau tu'utu'uni ka fakatonutonu pea ke me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e 'uhinga foki 'eku 'ai hake 'a e me'a ko eni 'e Sea.

Siaosi Sovaleni: Tau fai 'aki e lōua na'a fanongo mai.

Sāmiu Vaipulu : Sea, Fakatonutonu Sea, lōua.

'Eiki Sea : Me'a mai Vava'u 15.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kae kehe foki ko e ki'i me'a 'oku ...

Sāmiu Vaipulu : Sea, ko e fili ko ē 'o e Komisiona ki he Komisiona Filí 'oku 'i he Laó ia. Lau pē Lao 'oku ne 'asi ai ē founga fili. Pea ko e me'a tatau pē ia 'Eiki Sea mo hono fili mai ko ē Minisitā, ko e me'a pē ia 'i he Lao, fai 'aki pē ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mo'oni ia 'Eiki Sea. Kā ko 'eku feinga'i foki ké u hanga 'o 'oatu 'a e fakakaukau ko eni Sea. Ko e taki eni, ko e 'ulu 'eni 'oku fiema'u ke tu'u tau'atāina, kā 'i he taimi tatau 'oku taliui, 'oku lava lelei pē ia. 'Oku 'ikai ké u ta'e'uhinga'i 'e au 'a e 'uhinga na'e *move* ai mei he feitu'u totonu ke tu'u ai 'a e *National ID* 'o 'ave ki he feitu'u 'oku ta'e'uhingá, he 'oku 'i ai 'a e *interest* 'a e tokotaha ko eni he feitu'u 'oku *hire* mei aí. Ko 'eku 'oatu pē 'aku ia ké u hanga 'o *voice* atu 'a e *opinion* ko iá mo e fakakaukau ko iá ke 'oua te tau hangē 'oku tau ta'etalanoa ki he fo'i mo'óni. He ko e fu'u tokotaha tau talanoa ki he kau mulí ...

Siaosi Sovaleni : Sea, ki'i fakatonutonu atu e.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kā ko e fu'u muli eni ia 'oku ha'u ia ke ha'u 'o tataki 'etau me'a.

'Eiki Sea : Ko e tokoni pē fakatonutonu.

Siaosi Sovaleni : Fakatonutonu Sea. Ko e tu'o nima eni 'oku 'ikai pē ke fanongo lelei mahalo 'oku fā hoku le'o.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ko e Sea 'oku ne hanga 'o talamai 'oku 'i ai ē fakatonutonu, kā 'oku 'ikai ke tau 'ai pē 'etau takitaha fakakaukau.

Siaosi Sovaleni : Ko e fakatonutonu atu pē, ko e mōmeniti ia ho'o me'a ki lalo 'Eiki Minisitā.
...

<000>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... Sea.

Siaosi Sovaleni: Fakatatau pē ki he 'etau Tohi Tu'utu'uní.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fatongia ia 'o e Seá 'oku 'ikai ke ke kau koe ai.

Siaosi Sovaleni: Ko ē na'e 'osi pehē mai e Seá ko e fakatonutonu eni pē ko ha me'a pea u me'a atu ko e fakatonutonu.

'Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Minisitā 'oku ta'ofi ho'o taimí ko e fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea kātaki.

Siaosi Sovaleni: Mālō ‘Eiki Minisitā ‘o ki’i fakatōkilalo ki’i me’a hifo ki lalo. Sea ko e *Electoral Commission* ki he kau, tokotaha ‘oku fili. Ko e *ID* ia ki he tokotaha kotoa pē ‘oku *eligible* ke ‘i ai ha’ane *ID*. Ta’u 21 pē fai ki lalo a’u ki he ta’u 5 pē ko e ta’u fiha, ‘oku pau leva ‘oku ai e *eligible* ‘e lava ‘o ‘ai ha’ane *ID*. ‘A ia ko e kongā pē ia ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e hā e fakatonutonú kātaki ko u fie fanongo atu.

Siaosi Sovaleni: ‘A ena pē na’a ke toki me’a mai ki a’i pē ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke na fakataha a’i, ko e ‘uhingá ia. Ko e ki’i fakatonutonu atu pē ia Sea ka tau ‘unu atu ā ko ē kuo mei tali e līpooti.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea mālō ‘aupito e fakatonutonu ko iá ka na’e ‘ikai ke, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhinga lelei ia. ‘Oku ou ‘uhingá, ko ‘eku ‘uhingá ení, ‘ai ke tau talanoa mahino. Ko e ‘uhinga e fakamatala ‘oku ke ‘omaí, makatu’unga mei he ‘i ai e totonu ki he kakai kotoa pē ke fili, ‘oku ‘uhinga ai hono ‘ave ki he ‘Ofisi Palasí, ko ho’o poiní ia, ‘o ‘ikai ‘uhinga angé ke nofo ‘i he feitu’u ‘o e Komisiona Filí, ko ho’o poiní ia ?

Siaosi Sovaleni: ‘Ai pē ke u kole ki he Seá pē ‘e ‘atā ke u me’a ki ai tahá te ke lava ‘o ‘eke hangatonu mai kia au ta’ekole ki he Seá, tau lele pē he foungá, te u kole pē ki he Seá pē te u tali.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia Sea, ko ‘eku fakahoha’a atu pē ‘aku ia ‘i he ‘uhinga ‘oku ke ‘omaí ka u fanongo ki ai.

Siaosi Sovaleni: Sea te ke tali pē Sea ke u tali e fehu’i ‘a e ‘Eiki Minisitā pē te ma talanoa pē maua ia heni kae tuku pē Feitu’u na ia. ‘Ai e toka’í Minisitā.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ko ‘eku sio hifo ki he līpooti ko ení, ‘oku fiema’u ke ke me’a mai fekau’aki pea mo e kakano e līpootí. Ko eni ‘oku ke tuhu’i mai ‘oku ke ta’efiemālie ki he ni’ihi ‘oku fakamo’oni mai he līpootí, me’a mai pē he kongā ko iá.

Fokotu’u ke fili ‘e he ‘Eiki Sea e Komisiona mo e Sea ki he Komisoni Fili

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io, Sea ko ‘eku fokotu’u atú ki he Minisitā, ke ‘omaí ‘a e sino ko ení ke fili ‘e he Feitu’u na mei ho’o Falé. Ko ‘etau ma’u ia tali uí fakataha pea mo e tu’u tau’atāina. ‘E ma’u pē ia ‘i ho Falé ‘i he Feitu’u na, ko ‘eku fokotu’ú atu ia. Mālō.

Tui Fakafofonga Ha’apai 13 ngaue’aki pe founga motu’a ki hono fili Pule Fakavahe pē ‘Ofisa Kolo Le’ole’o

Veivosa Taka: Sea, tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Ki’i fakakakato atu pē ki’i me’a si’isi’i pē. Tapu mo e Fale ‘eiki ni. Sea ‘i he peesi 24, ‘oku lave mai ai kongā ‘e 1, 2, 3. Kae ki’i fakatonutonu mai pē ha Minisitā kapau ‘oku hala ‘eku faka’uhingá he ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino ki he motu’a ni. Ko e kongā uá Sea ‘oku talamai ke fakalahi ange ha seniti ko e ‘uhingá ki he kau fili pule fakavahé mo e kau fili ‘ofisakoló. Hange hangē ‘oku ‘ikai ke fa’a tokanga’i ‘a e ni’ihi ko ení. Ko ‘eku ‘uhingá ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e kongā fo’ou ‘oku ‘omi ka ko u tui mahalo ‘e toki ‘omaí he Lao ko eni ‘oku nau kole mai ki he Fale Alea ke tau talí. Ka ‘oku ‘i ai e kongā ia ai ‘oku

to e liliu ia ‘o to e fai e fo’i fili fo’ou ia. Ka ko u tui ‘oku malava pē he ‘e me’a ko ē ke lele mai’aki e founa motu’á, ‘a e le’ole’o ko ē tokotaha ko ē ‘oku felotoi ki ai e ‘Eiki Kōvaná pea mo e pule fakavahé pea toki līpooti mai ki he Minisitā. ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ia ‘oku ou lave ai ki he kongā hono uá.

Kongā hono tolú, kongā ia ‘oku fihi ko ē kia aú. Ko ha founa fakatekinikale ke malava ‘e he Komisiona Filí ‘o lēsisita ‘a e Tonga kotoa ‘oku ‘ikai ha’ane kaati fakafonua ka kuo nau taau fakalao ke lēsisita. Ko e fehu’í ia Sea ki he ‘Eiki Minisitā he ‘oku hangē kia au ia, tatau ai pē ia pē ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane *ID* pē ‘oku ‘ikai ke lēsisita, pea fai pē ia ‘e he Pule’angá, ‘e he potungāue ko ení. Ko ‘eku ‘uhingá ia ka ko u pehē, ‘oku ‘ikai ke u tui au ki ai, tukuange pē ke ha’u e mēmipa ‘o lēsisita pea ‘ai mo ‘ene *ID*. ‘A ia ko u tui ‘e ki’i felekeu e kongā ko ení pē ‘oku ‘uhinga ia pehē koā Minisitā. Ka ko u kole ha’o ki’i fakamaama mai ‘uhingá he kapau ‘e tali, te u hiki nima he talí ka ‘oku ‘ikai ke u loto au ki he fo’i taha, ki he ua mo e tolú. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Fakafofonga, me’a hifo pē koe ki he uá. Ko e me’a pē ko ena ‘oku tohi’i atu aí. Ko e ...

<001>

Taimi: 1440-1445

Tali Pule’anga hoha’a mei he Fakafofonga Ha’apai 13

‘Eiki Minisitā Lao: ... uá ‘oku fakahā totonu atu pē he ‘e uá, ‘oku hangē na’e ‘ikai ke fakatokanga’í, ‘a e ki’i kole ko ení. Ka ko e, ‘oku ai pē ‘a e *contingency fund* ia ‘a e Pule’angá ka hoko mai ‘a e taimi filí. Ka ko e, ko u tui pē mahalo na’e hanga ‘e he tamaikí ‘e he ‘ofisí ‘o toki fakatokanga’i. Ka ko e tōnounou fakangāue pē ia ka ‘oku kei ‘i he Pule’angá pē ia ‘a e *means* ē, ‘a e *financial* ke nau tokoni’i he taimi ‘e fai ai ‘a e ‘ū fili ia ko ení. Ko e tolú, tatau pē mo ia, ‘a ena pē ‘oku tohi’i atu pē ia ko ē he me’á. Ko e founa fakatekinikale ke lava ai ‘o lēsisita e Tonga kotoa pē. ‘Oku fakatokanga’i ‘e he potungāue ko e, na’e lele lelei mai. Ko e fakahoko mai kiate au fakamuimuí, na’e lele lelei mai ‘ena ngāue he na’a na tu’u fakataha pē, ‘a e *National ID* pea mo e lēsisita. Ko ho’o ‘alu atu pē ‘o ma’u ē kuo ma’u ē, lele faka’ofa’ofa. Ko e mahino kiate aú, ko e fo’i liliu ko ení na’e ‘ikai ke fai ha fu’u fesiofaki’aki. Ka, tupu mei he palopalema ko ení ‘oku hoko he taimi ní, ‘oku ‘i ai ‘etau, manatu’i ko e ongo Lao ‘oku na kehekehe, Lao Filí mo e Lao ko ē *ID*. Ka na’e lele lelei mai, ko e me’a faka’ofa’ofa pē he na’e lele lelei mai e ongo, ‘a e ongo tafa’aki ko ení. Ko hono founa pē ‘ona ‘e faí ko e to e fakafoki ke na ngāue. Ko ho’o ‘alu atu pē ‘o ‘ai ho’o *ID*, lēsisita. Ko ho’o lēsisita pē kuo ke ‘ai ho’o *ID*. Na’e lele, na’e faka’ofa’ofa pē ia. Ka ‘oku hangē ko ‘eku laú, mahalo pē na’a nau hanga ‘o sio ki ha to e founa ‘e taha. Kā ‘e lava pē, ‘ilonga ha me’a lelei ia, ‘e Hou’eiki, ‘e to e lava lelei pē ia ke fai, ke fakahikihiki atu e ngāue mo fakalalakaka ki ‘olunga. Ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku ta’emalava. Hangē ko ho’o ‘ū me’á, to e lau hifo pē koe Fakafofonga ‘a ena ‘oku tohi’i ko ē ‘i he me’á, ko e ki’i me’á pē ia, ‘ikai ke to e lōloa ange pē to e fā lahi ange, fā si’i ange. Ko ena pē ‘oku tohi’i atu aí. Mālō.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole mu’a ka u ki’i lave faka’osi atu te u nounou pē au Sea kātaki.

'Eiki Sea: 'Io, kātaki pē Minisitā Polisi, te u feinga'i ke u *summarize* atu e *issue* ko e 'uhingá 'oku hangē ko ē 'oku tō kehekehé feme'a'akí.

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō.

Fakamā'opo'opo ngaahi fokotu'u Komisoni Filí ki he Fale Alea ke tali

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e līpooti ko eni mei he Komisoni Filí, 'oku 'i ai e kole 'e 3, fokotu'u mai ki he Fale Alea ke fai e tokanga ki ai. 'Oku hā atu 'i he peesi fika 24. 'Uluakí, 'oku nau fokotu'u mai ki he Falé ke tau tali 'a e ngaahi Lao 'oku 'amanaki ke liliu ki he filí, founa filí 'oku fakahū mai 'e he Pule'angá, 'oku te'eki ke fakahū mai e 'ū Lao ko iá. Uá, 'oku kole mai 'e he Komisoni Filí ke tau tali ke fakalahi 'a 'enau patiseti fakata'ú ko e 'uhingá 'oku 'ikai ke lava 'o fua e ngaahi fili 'i he vāhenga fili ko eni e kau 'ofisakoló mo e kau pule fakavahé. 'A ia ko e 'uluakí ke tali e ngaahi liliu 'amanaki ke fakahū mai, uá ke fakaivia'i 'enau patiseti ke nau lava fakahoko e fili 'i he fili ko eni e kau 'ofisakoló mo e kau pule fakavahé. Ko e kole hono tolú ko e kole fakatekinikale. 'Oku 'i ai e palopalema 'i he va'a ko eni 'a e Komisoni Filí, ko nautolu 'oku nau fakahoko e filí, pea mo e potungāue pē ko e va'a ko ia 'oku ne tokanga'i 'a e kaatí, 'a ia ko ē 'oku 'i he malumalu 'o e 'Ofisi Palasí. Kapau te mou me'a hifo ki he peesi fika 25, 'oku 'asi ai ko e polokalama fakakomipiuta 'oku tokanga'i 'e he 'ofisi ki he kaati fakafonuá, 'oku faingata'a ki he Komisoni Filí ke fakahū ki ai ha taha kuo lēsisita kae'oua kuo ma'u ha'ane fika kaati. Ko e 'uhinga e me'a ko ení, 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku 'osi *eligible* ke nau ma'u, ke nau 'i he lisi ko ē 'o e filí ka 'oku 'ikai lava ke nau kau he filí ko e 'uhingá 'oku te'eki ke 'oange ha'anau kaati fili. 'A ia ko e tōnounou fakatekinikale he 'oku nofo ē mo 'ene lisi pea nofo ē mo 'ene lisi ka 'oku fiema'u ke fakamali e ongo lisí ke tatau 'a e lisi ko ē 'oku ma'u 'e he lēkooti 'a e Komisoni Filí pea mo e lisi 'oku ma'u 'e he kaatí, *National ID*. Ko 'enau kolé ke feinga'i ke solova'i e fo'i palopalema fakakomipiuta ko ení. Pea kapau te mou me'a hifo ki he kongá faka'osi e, 'a e *paragraph* tatau pē ko iá 'oku hā ai 'oku 'i ai 'a e fengāue'aki pea mo e *Lord Privy Seal* 'i he feinga ke solova 'a e palopalema ni, ka 'e kei tu'uma'u 'a e totonu ki he ...

<001>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Sea: ... fekumi ki ha founa ke fakamavahe'i 'a e *system* ki ha tohi fakakātoa mei he founa lolotonga 'a ia 'oku fakataha'i pē kinaua 'i he *system* faka-*computer* 'e taha, 'o kapau 'e 'ikai malava ke solova'i 'eni 'i ha faingamālie vave. 'A ia 'oku 'osi lolotonga fai pē 'a e fengāue'aki ka ko e palopalema 'eni 'oku nau hanga fakatokanga'i ke mea'i 'e he Hou'eiki kā ko eni 'oku nau fakahā mai pē 'o kapau 'e 'ikai ke nau lava 'o solava'i 'a e tekinikale ko eni 'e fiema'u ke fakataha'i ongo *system* 'a ia ko e ngaahi liliu ia ko ē 'oku hanga mai 'i he kaha'u kapau 'e 'ikai ke nau lava 'o solova'i 'a e 'isiū ko ia. Ko e fo'i me'a pē ia 'e tolu 'oku kole mai he Komisoni 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha 'isiū kehe. Ko e Patiseti pea tali he Fale ni ke fakalahi. Ko e 'ū Lao ko ē 'oku 'amanaki ke fakahū mai ke liliu te tau tali pea mo e 'isiū fakatekinikale 'o kapau 'e fai ha tokanga ki ai 'a e potungāue 'a e 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Hou'eiki mou to e me'a hifo pē ki he peesi tatau pē 25. 'Oku 'i ai 'a e polokalama 'a Nu'usila 'e lele ia he ta'u 'e tolu, 'a ia ko e 'ū me'a ko eni 'oku nau hanga 'o

fokotu'u mai ko e mālō mo 'etau fanga tokoua ko ia. Ko eni 'oku 'i ai 'enau polokalama 'e lele he ta'u 'e tolu ke fai ai 'a e ngāue ko eni. 'Oku tokangaekina kātoa pē 'a e ngaahi polokalama 'a e palopalema pea 'oku fai atu hono ngāue ke vave pē hono solova mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea 'oku ou fie fakahoha'a atu pē 'i he kaveinga 'e tolu 'oku fokotu'u mai 'i he peesi 24 na'e toki me'a ki ai 'a e Feitu'u na 'a ia ko e 'uluaki 1. 'Oku 'i ai 'a e fakaafe ki he Fale Alea ke fakapaasi 'a e ngaahi Lao 'oku 'amanaki ke fakahū mai he Pule'anga. Ko 'eku tokanga ki ai 'Eiki Sea te u kamata pē he fika 1. Kapau te tau hanga 'e tautolu ia 'o tali eni 'i he tūkunga ko ia 'oku 'uhinga ia ko e Lao ko ē 'e 'omai 'amui kuo pau ke tau tali ia 'etautolu, 'e nono'o kitautolu 'a e Hou'eiki Mēmipa ki ai 'Eiki Sea. Ko u pehē pe au ke tau *note* 'a e fika 'uluaki kae tukuange 'a e Lao ke toki fakahū mai ke feme'a'aki tau'atāina 'a e Hou'eiki Mēmipa ia ai na'a 'i ai ha fakalelei pea tali mo hono ngaahi fakalelei 'a ia ko e fika 'uluaki ia.

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i tokoni pē 'e 'Eiki Minisitā 'oku ou tui pē ke 'osi hanga 'o mea'i ko e 'ū Lao eni ia na'a nau 'osi fakapaasi ia 'etautolu.

'Eiki Minisitā Polisi: Kaekehe.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e kau eni ia he līpooti ko hono toki 'omai pē 'a'ana eni ka 'oku tau 'osi fakapaasi ia 'etautolu.

'Eiki Minisitā Polisi: Tatau pē ia Sea pea mo e fika 2 ko e kole mai ko ē ki he pa'anga 2018/2019 kuo 'osi e fili ia ko ia 'a e fili 'ofisa kolo pea mo e pule fakavahe ke fakatokanga'i pē. Kapau ko e 2019 - 2020 'oku 'uhinga ko e ta'u fakapa'anga fo'ou eni ia. Ko e kole mai eni ia ki he 2018/2019 kuo 'osi 'a e tafa'aki ia ko ia. 'A ia 'oku toe pē 'a e poini hono tolu Sea ko e founa fakatekinikale ke fakataha'i e ongo *system* he 'oku ou pou pou lahi au ki ai ke fakatokanga'i ange 'a e poini ko ia 'oku totonu ke tau hanga tautolu 'o pou pou'i ke 'oua 'e māvahevahe pehē 'a e ongo fatongia tautautefito 'oku na fai fatongia ki he kakai pē 'e taha. Pea 'oku ou pou pou au ke 'omai 'a e mafai ko ia ko hotau Pule'anga Sea 'oku 'i ai e mafai faka-*Executive* pea 'oku ou tui 'oku totonu ke to'o mai ki ai tukuange mai ki he Komisoni ke ne fakahoko kakato 'a e fatongia ko ia 'oku tau'atāina fe'unga pē ia kā ko e ongo poini 'e ua ko ē Sea ko ē 'i 'olunga 'oku ou tui au kuo 'osi tau sītu'a tautolu ia mei ai. Ko e ki'i tokoni atu pē Sea mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Tongatapu 3

Ke fakatokanga'i faikehekehe 'i he fakatokanga'i mo hono tali 'o e līpooti

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na Sea pea hūfanga pē he fakatapu kuo 'osi hono aofaki. Ko e poini mahu'inga ia na'e 'ohake ko eni he Minisitā Polisi. Ko e 'ū līpooti ko eni 'oku tau tali ko 'etau tali ko e *approve* pē ko e fakatokanga'i he ko e mahino ... manatu'i foki ko 'etau Tohi Tu'utu'uni kā 'i ai ha me'a 'oku tali he Fale ni 'oku 'ikai ke to e ngofua ke tau alea'i. Ko e

palopalema leva ia ko ē he tau pehē ‘oku *approve* ha me’a ‘e ‘ikai leva ke to e ... ‘e fakangatangata leva ke tau to e alea’i ‘etautolu ha me’a kuo tali pehē. ‘A ia ko u pou pou au ia ko e ‘ū līpooti pehe ni ia ke fakatokanga’i pē ke kei ngofua pē ki he Hou’eiki Mēmipa ke nau feme’a’aki fekau’aki pea mo ha potungāue pea mo ha līpooti he ko e mōmeniti pē ... he ko e kehekehe ia ‘o e fakatokanga’i mo hono tali. ‘A ia ko u pou pou ki he me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā ke fai mu’a ha sio ‘a e Fale Alea ki ai ‘i he ngaahi līpooti pehē ni pē ‘oku tali, ko e tali pē ko e tali ko e fakatokanga’i.

Fekau’aki ko eni Sea pea mo e me’a ko eni na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā ki he taha ...

<007>

Taimi: 1450-1455

Siaosi Sovaleni : ... mo e ua ‘oku mo’oni ‘aupito pē ia hangē ko e laú kapau te tau mafuli ki he fakatokanga’i he ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ai ‘a e taha mo e ua.

Fokotu’u ke ‘otomētiki pē lēsisita ‘i he Komisoni Fili e tangata’i fonua Tonga kuo lēsisita ke ma’u ID fakafonua

Ko e me’a ki he tolu ‘oku ou tui ‘e faingofua pē kapau ‘e ‘alu ha taha ‘o lēsisita ke ‘ai hono *ID*, pea mahino ‘osi e ‘ahó, kau tama ko ē ‘oku ‘ova he ta’u 21, ‘omai e kātoa ‘o e kau tama ko iá tonu ke ‘otomētiki pē hano lēsisita. Ko e ‘uhingá pē ke ‘oua ‘e toe hela’ia ‘a e tokotaha ko iá me’a atu ki hē ‘o lēsisita ‘omai hano *ID* to e ha’u ki he *Commission* he ‘oku mahino ko ‘ene ‘alu atu ko ē ki he *Commission* ‘osi mahino ‘osi alu atu mo ‘ene *ID* ‘osi ‘ova he ta’u 21. Ko e kātoa e lisi ko iá tonu ke ‘otomētiki pē hono lēsisita ‘i he *Electoral Commission*. Ko e ki’i fokotu’u atu pē ia ‘a e ki’i fakakaukau ki hono solova ‘e 3. Ka ko e poini mahu’inga ia ko ē ‘oku fai atu ki ai e fakahoha’á Sea, ‘a e kehekehe ‘o e talí mo e fakatokanga’i hangē ko ē na’e ‘ohake ‘e he Minisitā Polisi. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tau fakatokanga’i ‘a e līpooti ...

Lord Nuku : 'Eiki Sea kātaki pē mu’a, ke’uhí ki mu’a ko eni ko ē pea fai ho pālotí 'Eiki Sea, kole fakamolemole atu pē. Koe’uhi ke fakapapau’i ‘a e ‘ū me’a ko eni ko ē na’e, ‘a e ko ē feme’a’aki ko ē na’a ke me’a mai ki ai ko ē ki hení. ‘A eni ko ē ki he 1 mo e 2 pea mo e 3 ko ení 'Eiki Sea. Pea mo e me’a ko eni ko ē ke to e fakamahino’i ange, ko e filí 'Eiki Sea he’eku lave’í, ‘oku lava pē ‘o faka-fuakava’i e tokotaha ko iá ‘e he kau Mēmipa ko ia he faifilí, ke fili ‘a e tokotaha ko iá, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane kaati ‘ana. Ka koe’uhí ko e anga ko eni ‘o e fakamatala ko ení, kuo pau ke ‘i ai e kaati.

'Eiki Palēmia Le’ole’o : Tokoni atu Sea.

'Eiki Sea : Tali pē 'Eiki Nōpele ‘a e tokoni mei he 'Eiki Tokoni Palēmia?

'Eiki Palēmia Le’ole’o : Ko u tui ‘oku mahino ‘aupito pē, kuo tau ‘osi foua ‘e tautolu he ngaahi vāhenga filí ‘a e ō atu pē ko ē mo e paasipootí. Pea taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘omai e ‘ofisa koló ke ne fakapapau’i e tokotaha ko iá, ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *ID*. Ko e palopalema hení ko e ‘ikai

ke lēsisitá. Kapau ‘oku ke ta’u 21 ‘i ai ha’o *ID* fakafonua, ka ‘oku te’eki ai ke ke ‘alu ‘o lēsisita he Komisoni Filí, he ‘ikai ke ke fili. Kuo pau ke ke lēsisita. ‘A ia ko e fo’i *issue* ia ‘oku ‘ohake ko ē mei he līpooti. ‘A ia na’e ‘osi hoko. Na’e ‘i ai e ni’ihi na’e ō mai mo ‘enau *National ID* ‘oku ‘ikai ke ‘asi ‘a e hingoá ia he ngaahi lisi ko ia kuo ‘osí.

Lord Nuku : Ko ia Sea, ko e me’a pē ia ‘a ē ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokangá, he kapau ‘e fai ia ki he me’a ko ená ki he kaatí ‘e tokolahi ‘a e ‘ikai ke lava ia ko ē ... mahu’inga ange ke lēsisita, pea fakapapau’i ko Veivosa ‘a Veivosa, na’a ‘iloange kuo ‘alu ia ‘o fuakava loi. Ko hono fakapapau’i ko e me’a ia ko ē ‘oku mahinó ‘Eiki Sea. Ka ‘oku ‘i ai pē me’a ‘oku fai atu e tokanga ki ai, hangē ko e *issue* ko ia na’e ‘ohake ‘e he Minisitā Leipá fekau’aki pea mo e tokotaha ko ení ko ē ‘oku fakamo’oni mai he me’á Sea. ‘Oku ou kole fakamolemole ki he ‘Eiki Minisitā. Ko e motu’a ko ení he ‘eku lave’í kuo Tonga, ‘osi liliu Tonga. Pea koe’uhí kapau ‘oku hanga ‘e he Falé ‘o faka-faikehekehe’i koe’uhí ko hono lanú pē ko e hā ‘a e natulá Sea, ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku tonu ke hā ‘a e natula ko iá pea mei he Fale ko ení.

Pea ko e me’a hono 2 Sea, ko e me’a ko ení ‘oku fakahū mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Laó, ‘a e fakamatala ko ení. Fakamo’oni mai ai ‘a e motu’a Tonga, fakahū mai ‘e he ‘Eiki Minisitā ko e founa ia ‘oku fai ai e fakahū Sea. Pea ko ‘eku kole pē ‘aku ia ke ‘oua mu’a ‘e hā e ‘imisi ia ko iá ‘i Falé ni pē tau hanga ‘o fakavahevahe’i ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea ki’i fakatonutonu atu kātaki. Ki’i fakatonutonu atu Sea. Sea ko e ki’i fakatonutonu, he ko e ko e Lao ko ē ‘o e *Executive* pē ko e Kapinetí, ‘oku ne lava tali ui ki he kakaí ‘i Fale Aleá ni, pea ko e *function* ko ē hono fakahoko e tali uí, ko hono ‘omai ki heni, pea hangē ko e Minisitā ‘oku ne me’a mai ke fakahoko ia. Sai, ko e tokotaha ko ē ‘oku ‘ave ki ai ke ne pule’i ‘a e potungāue ko ení, ‘oku ‘ikai ke e *function* faka-*Executive* ia, ka ‘oku fili mai ia mei he feitu’u ‘oku ‘ikai ke tali ui. Ko e poini ia ‘oku ou hanga ‘o ‘oatú. ‘Oku ‘ikai ke u tokanga au ki hono lanú, ko e ‘uhinga ia ‘oku ou fokotu’u atu ke ‘omai ki he Feitu’u na mo ho Falé, ke ne hanga ‘o *appoint* ‘a e tokotaha ko ení, koe’uhi kae lava ‘a e fo’ilea ko e tali ui mo e *accountability* mo e *independency* ‘o fakahoko. Ko e poini ia ‘oku fai ki ai ‘a e lave kātaki Sea.

Siaosi Sovaleni : Kole pē ke u ki’i fakatonutonu ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e poini ia ‘oku fai ki ai ‘a e lave kātaki Sea.

Siaosi Sovaleni: Ko e fakatonutonu Sea ‘oku ‘asi lelei pē ‘e Sea ‘a e ‘uhinga ko ē ‘oku ‘omai ai ‘a e līpooti fakata’u ki he Fale ni Sea. Ko e ‘uhingá ko e taliuú. Ke ke ha’u ‘o tali fehu’i ko e hā ho ngāue na’e fai ‘i he ta’u ko iá pea lava leva he Hou’eiki Mēmipa ‘o ‘eke atu ‘a e ngaahi me’a ‘oku nau tokanga ki ai. Ko e taliuú ia. Pea kapau leva ‘oku fakatokanga’i ‘e he Fale Alea ‘oku ‘i ai ha tōnounou ha feitu’u te nau lava leva ‘o faitu’utu’uni ki ai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ki’i fakatonutonu kātaki.

Siaosi Sovaleni: Tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha me’a kehe ia ‘oku, mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu. Sea ko e taliuú tau fakatātā kuo, ko e tokotaha ko ē ‘oku ‘ave ki ai ...

Taimi: 1455-1500

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : ... ke ne tokanga’i ‘a e tukuhau ‘a e kakai ko e *CEO* ‘oku, pea ha’u ia ‘i he founga ‘o e *PSC*. Ko e founga ia ‘oku fai ai ‘etau *operation* ‘o e taliui. Ko e tokotaha ko ‘eni ‘oku ‘ikai ke ha’u ia ‘i he founga ko iá. ‘Oku ha’u ia ‘i he fo’i founga ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘a e *PSC* ia, kā ko e tukuhau eni ‘a e kakaí.

Lord Nuku : Sea, ‘ai mu’a ké u ki’i fakatonutonu atu pē mu’a kataki ē Toketā Minisitā ka u ki’i fakatonutonu Sea. Ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu Sea, ko e taliui ko e taliui ki he Laó. Ko e ngāue ko ē Fale Alea ko e taliui ki he Laó. ‘Ikai ke to e fai hā taliui ia ki ha me’a kehe. Ko e taliui ko ē Falé ni ko e taliui ki he Lao ‘a ia ‘oku fou mai ai ko ē ‘a e fakamatala ko ení.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu ia.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko u fakatonutonu atu ‘oku ma’u hala ‘a e ...

Lord Nuku: ‘Oku hala ‘ene pēhē ‘e ia ke tau to e taliui ki ha me’a kehe, ‘ikai tau taliui ki he Lao ko ‘etau ngāue ia ‘oku fai Sea. Ko e fakatonutonu pē ia.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea taliui, ko e fakatonutonu. Ko e taliui ko e tukuhau ‘a e kakaí. Ko e tukuhau ‘a e kakai ‘oku tau ō mai ai ki heni ‘o fakahoko ‘a e ngāue ko iá. Pea ko e kakai ‘oku nau hū mai ke nau fakalele ‘a e ngāue ‘oku nau ha’u he founga ‘o e taliui.

Lord Nuku : Ko ‘eku fakatonutonu atu Sea ‘e ma’u hala ‘a e kakai ‘o e fonuá ko u fakatonutonu atu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : ‘Oku ‘ikai ke talui ‘a e motu’a ia ko eni ki he Minisitā. ‘Eke ki he Minisitā ‘oku ‘ikai talui ia ki ai. Ke taliui ki ai he ‘okú ne *hire* ia ?

Lord Nuku : Sea ko ‘eku fakatonutonu atu ‘Eiki Sea, ko e founga mai ko ē hala ko ē fakamatala ko eni ko e tu’utu’uni ia ‘a e Laó ke ‘omai ki heni. Ko e taliui ia ko ē ‘oku fai ko ē he, ‘a eni ko ē ‘e he tokotaha ko eni ko ē ‘oku fili ‘e he Laó ki he Komisoni Fili. Kātaki fakamolemole pē ‘e ‘Eiki Minisitā, ko e taliui ia ko ē ‘oku ‘uhinga ai ‘etau ngāue ki he me’a ko ení. ‘Oua ‘e ‘ai ke ma’u hala, ‘oku taliui. Ko e talui ‘oku tau taliui ki he Lao ko e me’a ia ko ē ‘oku mā’olunga taha ko ē he fonuá ni Sea. Mālō.

‘Eiki Minisitā Lao : Mālō Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua. Ko ‘eku fakakakato atu pē ‘aku ‘a e me’a ko ē na’e tali atu ‘e he Tokoni Palēmia. Ko e *ID* kapau te mou sio hifo pē ki he Lao ko iá, ko e Kupu 12 pea ‘oku kau ai, ko e fika 3 ‘o e 12 ke tokoni’i ai, ‘uhingá eni ki he *ID*, ke tokoni’i hono ‘ilo’i ‘a e kakai fili ‘i he Lao ki he fili Falé Alea, kā ‘oku ‘ikai ko ia pē. Na’e me’a atu ‘a e Tokoni Palēmia, ‘oku lava pē fa’ahinga ia ‘oku nau ō atu ki he Filí ‘oku ‘ikai ke me’a, hanga ‘e he

‘ofisa koló kā ‘oku mahu’inga ki he ki’i ID ka ko e ‘ū tokoni ena ‘a e ID ‘osi tu’u mai pē he Lao ‘o e *National Identity Card Act*, ko e tokoni kau ia he tokoni ki he Filí.

Kā ko e hangē ko e me’a na’á ku lave ki aí, faka’amú pē ‘e vave ke to e fakafoki. ‘Oku ou tui pē ‘oku fanongo mai ‘a e Hou’eiki ki he, tau faka’amu pē ke to e fakafoki ki he ‘ofisi na’á nau nofo aí.

Ko e si’i lele atu pē ‘a e tu’unga mātu’a ‘o totongi ‘enau kaati nau pehē atu ai pē ‘o lēsisita. Ko e taimí ni, kuo nau mavae ua. Kā ‘oku ou faka’amu pē na’a ‘osi ‘a e līpooti ko eni, ko e ta’u fo’óu kuo ha’u ‘a e līpooti kuo liliu ē fo’i polokalama faka-tekinikale ko eni kuo lele lelei ē ngāue. Mālō.

Lord Nuku : Ko ‘eku faka’osí atu pē ‘aku ia ‘Eiki Sea hāngē ko ení. ‘Oku tatau pē eni ia mo ha to e līpooti ‘e ‘omai ki heni, talamai mo ‘enau fiema’u. Kā ko ‘eku tuí ‘oku ‘ikai ke tonu ia ke tau hanga ‘o faka-paasi ‘a e Lao ko ení, ‘ā ē ko ē ‘oku nau faka’amu mai ki ai kae ‘oleva kuo fakahū mai ki he Falé ni ke fai hā ngāue ki ai. Pea mo e ngaahi fiema’u ko eni, fakatokanga’i pē, he ‘oku ‘osi ‘a e Patiseti ia, na’e ‘ikai ke to e ‘i ai hā silini mavahe ia tukukehe na’a ‘oku ‘i ai pē hā toenga ‘a e Minisitā Leipa ke ‘uhí ke toki *vire* atu pē ki ai. Kā ko e ‘uhinga ia Sea, tau tali ‘etautolu eni pea fakatokanga’i ‘a e me’a ko ē ‘oku fakahū mai.

Siaosi Sovaleni : Sea, ki’i tokoni pē ‘Eiki Nōpele. ‘I he *Electoral Commission Act* pē ko e Lao ko eni ki he Filí Kupu 14 ‘oku ‘asi ai ko e Komisioná ‘oku līpooti ki he ‘Ene ‘Afiō pea mo e Sea ‘o e Fale Alea. ‘A ia hangē ko e me’a na’e tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā, ‘oku ‘osi fakakau mai pē he Kupu 14 ko eni ‘o e Lao ko eni ki he Filí. ‘Oku ou fokotu’u atu ai pē Sea ‘a ‘etau, ke fakatokanga’i ‘etau līpooti ko ení. Mālō.

Pāloti tali ke fakatokanga’i Līpooti ‘a e Komisoni Fili 2018

‘Eiki Sea : Kalake. Tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tau fakatokanga’i ‘a e Līpooti mei he Komisoni Fili ‘i he ta’u 2018, kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile : ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni, Samiu Kuita Vaipulu, Tevita Lavemaau, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue. ‘Oku loto ki ai e toko 12.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau fakatokanga’i ‘a e Līpooti mei he Komisoni Fili ki he 2018 kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ko u fakatokanga’i hifo ko e ngata ia ‘etau ‘asenita ngāue. ‘I he’ene pehē te u tōloi fanongonongo e Falé kae ‘oleva kuo maau mai ‘a e ‘asenitá ke tau hoko atu. Mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi aipē he 'Eiki Sea, Lord Fakafanua.)

<000>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga